135
8

Nirukta purva Sangh
Prarambham.

॥ निरुक्त पूर्वषट्क प्रारंभः॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीमहागुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥
॥१॥ समाम्नायः समाम्नातः सव्याख्यातव्यस्तमिमंसमाम्नायंनिघंटवइत्या
चक्षतेनिघंटवः कस्मान्निगमाइमेभवंतिछंदोभ्यः समाहृत्यसमाहृत्य
समाम्नातास्तेनिगंतवएवसंतोनिगमनान्निघंटवउच्यंतइत्यौपमन्यवो
पिवाहननादेवस्युः समाहताभवंतियद्वासमाहृताभवंतितद्यान्येतानि
चत्वारिपदजातानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतानीमानिभवंति
तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणंप्रदिशंतिभावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधा
नानिनामानितद्यत्रोभेभावप्रधानेभवतः पूर्वापरीभूतंभावमाख्याते ॥१॥
व्रज्यापक्तिरित्यदइतिसत्वानामुपदेशोगौरश्वः पुरुषोहस्तीतिभव
तेनाचष्टेव्रजतिपचती ॥ उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतंमूर्तंसत्वभूतंसत्वनाम

तीतिभावस्यास्तेशेतेव्रजतितिष्ठतीति इंद्रियनित्यंवचनमौदुंबरायणः ॥
॥१॥ ॥ तत्रचतुष्ट्वंनोपपद्यतेयुगपदुत्पन्नानांवाशब्दानामितरेतरो
पदेशः शास्त्रकृतोयोगश्चव्याप्तिमत्वात्तुशब्दस्याणीयस्त्वाच्चशब्देन
संज्ञाकरणंव्यवहारार्थंलोकेतेषांमनुष्यवद्देवताभिधानंपुरुषविद्या
नित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मंत्रोवेदेषड्भावविकाराभवंतीतिवार्ष्यायणिर्जाय
तेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिजायतइतिपूर्वभाव
स्यादिमाचष्टेनापरभावमाचष्टेनप्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्यसत्वस्याव
धारणंविपरिणमतइत्यप्रच्यवमानस्यतत्वाद्विकारंवर्धतइतिस्वांगाभ्यु
च्चयंसांयौगिकानांवार्थानांवर्धतेविजयेनेतिवावर्धतेशरीरेणेतिवाऽपक्षी

यदङ्गस्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्व
भावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥२॥ ॥अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भ
वंतीति ह स्माह तेयथावचनमभ्यूहितव्या नानिबंधा उपसर्गा अर्थान्निराहु
रिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवंत्युच्चावचाः
पदार्था भवंतीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमं तं नामाख्यातयोरर्थविक
रणमाङ्इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य
प्रातिलोम्यमतिसु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्र
हार्थीयाउदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्वि ॥२॥
ति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युप

135/8

Niruktapurva Sangh Prarambham.

॥ निरुक्त पूर्वबद्ध प्रारंभः ॥

रिभावैश्वर्यं चैव सुद्यावद्दानर्थान्याहुस्तउपेक्षितव्याः॥२॥ ॥इतिप्रथमःपादः॥
॥ ॥अथातो निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंत्यप्युपमार्थेपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽ
पि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवंति । इति भाषायां चान्वध्यायं चा
ग्निरिव इंद्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवम
मंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न
सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते चिदित्ये
षोऽनेककर्माचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्यः कस्मादाचार्य आचारं
ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषां
ति श्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदंति नुइत्येषोऽनेककर्मेदं नु क

रिष्यतीतिहेत्वपदेशःकथंनुकरिष्यतीत्यनुपृष्टेनन्वेतदकार्षीदितिचाथाप्युप
॥३॥ मार्थेभवति॥वृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाः॥वृक्षस्येवतेपुरुहूतशाखावयाःशा
खावेतेर्वातायनाभवंतिशाखाःखशयाःशक्नोतेर्वाऽथयस्यागमादर्थपृ
भिति थक्त्वमहविज्ञायतेनत्वौद्देशिकमिवविग्रहेणपृथक्त्वात्सकर्मोपसंग्रहश्चे
तिसमुच्चयार्थउभाभ्यांसंप्रयुज्यतेऽहंचत्वंचवृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थेदेवे
भ्यश्चपितृभ्यएत्याकारोवेतिविचारणार्थेहंताहंपृथिवीमिमांनिदधानीह
वेहवेत्यथापिसमुच्चयार्थेभवति॥४॥ ॥वायुर्वात्वामनुर्वात्वेति॥अहइतिच
हइतिचविनिग्रहार्थीयौपूर्वेणसंप्रयुज्येते॥अयमहेदंकरोत्वयमिदमिदं ॥३॥
हकरिष्यतीदंनकरिष्यतीत्यथाप्युकारएतस्मिन्नेवार्थेउत्तरेणमृषेमेवदंति

संचरेण्यमुताधीतंविनश्यति॥नन्नूनमस्त्यद्यतनं॥नोश्वःश्वस्तनमद्यास्मिं
॥४॥ न्द्यवीत्यह्नोनामधेयंद्योततइतिसतःश्वउपाशंसनीयःकालोह्योही
नःकालःकस्तद्वेदयदद्भुतं।कस्तद्वेदयदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिति
वान्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यंन्योनानेयश्चित्तंचेततेरुताधी
तंविनश्यतीत्यप्याध्यातंविनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापिपदपूरणाः॥६॥
॥नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिंद्रदक्षिणामघोनी॥शिक्षास्तोतृ
भ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥सातेप्रतिदुग्धांवरंजरि
त्रेवरोवरयितव्योभवतिजरितागरितादक्षिणामघोनीमघवतीमघमिति ॥४॥
धननामधेयंमंहतेर्दानकर्मणोदक्षिणादक्षतेःसमर्धयतिकर्मणोव्यृ

र्द्धंसमर्धयतीत्यपिवाप्रदक्षिणागमनाद्दिशमभिप्रेत्यदिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षि
णोहस्तोदक्षतेरुत्साहकर्मणोदाशतेर्वास्याद्दानकर्मणोहस्तोहंतेःप्राशुर्ह
ननेदेहिस्तोतृभ्यःकामान्मास्मानतिदहोमास्मानतिहायदाभगोनोबृह
द्वदेमस्येवेदनेभगोभजतेर्बृहदितिमहतोनामधेयंपरिवृढंभवतिवीरव
न्तःकल्याणवीरावावीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणोवीरयतेर्वा
सीमितिपरिग्रहार्थीयोवापदपूरणोवाप्रसीमादित्योअसृजत्॥प्रासृजा
दितिवाप्रासृजत्सर्वतइतिवाविसीमतःसुरुचोवेनआवरितिचव्य
वृणोत्सर्वतआदित्यःसुरुचआदित्यरश्मयःसुरोचनादपिवासीमित्येतद
नर्थकमुपबंधमाददीतपंचमीकर्माणंसीमःसीमतःसीमातोमर्यादातःसी

॥५॥ मामर्यादाविषीव्यंतिदेशगावतितव्रहातिविनिग्रहार्थीयांसर्वे नामानुदात्तमर्ध
नामेत्येके॥८॥ ॥ऋचांत्वः पोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु
ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः॥ इत्यृत्विक्कर्मणां
विनियोगमाचष्टऋचामेकः पोषमास्तेपुपुष्वान्होताऋग्वेनीगायत्रमेकोगाय
तिशक्करीषूद्गातागायत्रंगायतेस्तुतिकर्मणः शक्कर्यऋचः शक्नोतेस्तद्यद्य
भिर्वृत्रमशकद्धंतुंतच्छक्करीणांशक्करीत्वमितिविज्ञायतेब्रह्मैकोजातेजातेवि
द्यांवदतिब्रह्मासर्वविद्यः सर्ववेदितुमर्हतिब्रह्मापरिवृढःश्रुततोब्रह्मपरिवृ
ढंसर्वतोयज्ञस्यमात्रांविमिमीतएकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्व
रस्यनेताऽध्वरंकामयतइतिवाऽपिवाधीयानेयुरुपबंधोऽध्वरइतियज्ञनाम

ध्वसमुतेवदंतीत्यथापिपदपूरणाइदमुतइदंहियिपोनेकृकर्मेदंहिकरिष्यतीति
हेतुपदेशेकथंहिकरिष्यतीत्यनुपृष्टेकथंहिव्याकरिष्यतीत्यसूयायांकिलेति
विद्याप्रकर्षएवंकिलेत्यथापिनननुइत्येताभ्यांसंप्रयुज्यतेऽनुपृष्टेनकिलैवं
ननुकिलैवमितिप्रतिषेधेमाकार्षीर्माहार्षीरितिचखल्वितिचखलुकृत्वा
खलुकृतमथापिपदपूरणएवंखलुतद्बभूवेतिशश्वदितिविचिकित्सार्थीयो
भाषायांशश्वदेवमित्यनुपृष्टएवंशश्वदित्यस्वयंपृष्टेनूनमितिविचिकित्सा
र्थीयोभाषायामुभयमन्वध्यायंविचिकित्सार्थीयश्चपदपूरणश्चागस्त्य
इन्द्रायहविर्निरुप्यमरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकारसइन्द्रएत्यपरिदेवयांचक्रे॥५॥ ॥
इतिद्वितीयःपादः॥ ॥नन्नूनमस्तिनोश्वः कस्तद्वेदयदद्भुतं॥ अन्यस्यचित्तमभि

यं ध्यतिर्हिंसाकर्मा तस्मात्तिषेधो निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद्दृ
ष्टव्ययं तु भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं १ विस
स्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥८॥ ।अक्षण्वंतः कर्णवंतः सखायो
मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥ आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे
ददृश्रे ॥ अक्षिमंतः कर्णवंतः सखायोक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते
व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृंततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृछतेरित्या
खे ग्रायणाऋछंतीव खे उदगंतामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरा
स्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपर आस्यमस्यतेरास्यंदत एनदन्नमिति वा दघ्नं
दघ्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति प्रस्नेया ह्रदा इवेके प्रख्ये

नि०पू० ॥६॥

आ

यादहृदिशिरस्नानाद्धीह्रादोह्रादतेःशब्दकर्मणोह्लादतेर्वास्याच्छीतीभावकर्मणो
ऽथापिसमुच्चयार्थेभवतिपर्यायाइवत्वदाश्विनमाश्विनंचपर्यायाश्चेत्यथयेप्र
वृत्तेऽर्थेमिताक्षरेषुग्रंथेषुवाक्यपूरणाआगच्छंतिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्व
नर्थकाःकमीमिद्विति॥९॥ ॥निष्टक्वासश्चिदिन्नरोभूरितोकावृकादिव॥बि
भ्यस्यंतोववाशिरेशिशिरंजीवनायकं॥शिशिरंजीवनाय।शिशिरंशृणाते
शम्नातेर्वा॥एमेनंसृजतासुते।आसृजतैनंसुते।तमिद्वर्धंतुनोगिरः।तंवर्ध
यंतुनोगिरःस्तुतयोगिरोगृणातेः।अयमुतेसमतसि।अयंतेसमतसीवोपि
हृश्यतेसुवेदुरवसुविज्ञायेतेइवाऽथापिनेत्येषइदित्येतेनसंप्रयुज्यतेपरिभ
ये॥१०॥ ॥हविर्भिरेकेस्वरितःसचंतसुन्वंतएकेसवनेषुसोमान्॥शचीभि ॥६॥

नमश्नुवीतोऽश्वः सवचनीयः स्याद्यत्किंचित्तृंद्यात्तृणंतदथापिचेत्सर्वाण्या
ख्यातजानिनामानिस्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्रति
लंभः स्यात्तत्रैवंस्थूणादरशयावासंजनीचस्यात् ॥१२॥ ॥अथापियए
षांन्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारोयथाचापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनाना
चक्षीरन्पुरुषंपुरिशयइत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वंतर्दनमितितृणमथापिनि
ष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयंतिप्रथनात्पृथिवीत्याहुः कएनामप्रथयि
ष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिकेविकारेपदेभ्यः पदेतरार्धां
त्संचस्कारशाकटायनएतेः कारितंचयकारादिंचांतकरणमस्तेः शुद्धंच ॥८॥
सकारादिंचाथापिसत्वपूर्वोभावइत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्यप्रदेशोनो

पपद्यतइतितदेतन्नोपपद्यते ॥१३॥ यथोहिनुवाएतत्तद्यत्रस्वरसंस्कारौस
मर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांसर्वंप्रादेशिकमित्येवंसत्यनुपा
लंभएषभवतियथोएतद्यः कश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंतत्सत्वंतथाचक्षीरन्नि
तिपश्यामः समानकर्मणांनामधेयप्रतिलंभमेकेषांनैकेषांयथातक्षाप
रिव्राजकोजीवनोभूमिजइत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तोयथोएतद्यथाचापिप्र
ना तीतार्थानिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्नितिसंत्यल्पप्रयोगाः कृतोप्यैकपदिका
यथाव्रततिर्दमूनाजाट्यआट्णारोजागरूकोदर्विहोमीतियथोएतन्निष्प
न्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयंतीतिभवतिहिनिष्पन्नेऽभिव्याहारेयोगपरीष्टिः
प्रथनात्पृथिवीत्याहुः कएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथवैदर्शनेनपृथु

नि० २०

॥८॥ रवप्रथिता चेदप्यन्यैरप्याप्यैवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यंते यथो एतत्पदेभ्यः
पदेतराधीतं संस्कारे तिये ऽनन्विते ऽर्थे संस्कारस्तेन गर्हितः सैषा पुरुषग
र्हा न शास्त्रगर्हा इति यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इ
ति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलंभमेकेषां
नैकेषां यथा बिल्वादो लंबचूडक इति बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ १४ ॥
इति चतुर्थः पादः ॥ ॥ अथापीदमंतरेण मंत्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ऽर्थमप्र
तियतो नात्यंतं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं
स्वार्थसाधकं च यदि मंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सो ऽनर्थका हि मं ॥८॥
त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंति यथापि ब्रा

दस्तठत्त दक्षिणाभिर्नृजिह्वायं त्योनरकं पतामीति नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं
नास्मिन्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ऽथापि न चेत्येष इत्येतेन संप्रयुज्य दि
ते ऽनुपक्षे न चेत्सुरां पिबंतीति सुराम्नो तेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति
त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ ॥ इति तृतीयः पादः ॥ ॥ इतीमानि चत्वारि पद
जातान्यनुक्रांतानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्या
तजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणा
नां चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सं
विज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि
नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरन्यः कश्चाध्वा

ष्टणेनरूपसंपन्नोविधीयंतउरुप्रथयस्वेतिप्रथयतिप्रोहाणीतिप्रोह
त्यथाप्यनुपपन्नार्थाभिवंत्योबुधेत्रायस्वेनंस्वधितेमैनंहिंसीरित्याह
हिंसन्नथाऽपिविप्रतिषिद्धार्थाभिवंति।एकोरुद्रोवतस्थेनद्वितीयः।अ
संख्याता।सहस्राणियेरुद्राअधिभूम्यां।अशत्रुरिंद्रजज्ञिषेशतं
सेनाअजयत्साकमिंद्रः इत्यथापिजानंतंसंप्रेष्यत्यग्नयेसमिध्यमाना
यानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिःसर्वमित्यादितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति तदुप
रिष्टाद्व्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्थाभिवंत्यम्यग्याहस्मिन्जारयायि
काणुकेति॥१५॥ ॥अर्थवंतःशब्दसामान्यादेतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूप
समृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीतिचब्राह्मणं॥

ष्या

तार

नि०दू० अ१

॥१॥ पुत्रैर्नप्तृभिरितियथोएतन्नियतवाचोयुक्तयोनियतानुपूर्व्याभवंतीतिलौकि
केष्वप्येतद्यथेंद्राग्नीपितापुत्राविंतियथोएतद्ब्राह्मणेनरूपसंपन्नाविधीयं
इत्युदितानुवादःसभवतियथोएतदनुपपन्नार्थाभवंतीत्याम्नायवचनाद
हिंसाप्रतीयेतयथोएतद्विप्रतिषिध्दार्थाभवंतीतिलौकिकेष्वप्येतद्यथासप
त्नोयंब्राह्मणोऽनमित्रोराजेतियथोएतज्जानंतंसंप्रेष्यतीतिजानंतमभिवा
दयतेजानतेमधुपर्कंप्राहेतियथोएतददितिःसर्वमितिलौकिकेष्वप्येतद्य
थासर्वरसाअनुप्राप्ताःपानीयमितियथोएतदविस्पष्टार्थाभवंतीतिनैषस्था
णोरपराधोयदेनमंधोनपश्यतिपुरुषापराधःसभवतियथाजानपदीषुवि ॥१॥
धा द्यातःपुरुषविशेषोभवतिपारोवर्यवित्सुतुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्यो

भवति॥१६॥ ॥इति पंचमः पादः॥ ॥अथापीदमंतरेण पदविभागो न वि
द्यते। अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति पद्वदवसं गवां पथ्यदनं भवति गत्यर्थस्या
सो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णंत्यवसायाश्वानिति स्यतिरुपसृष्टो विमो
चने तस्मादवगृह्णंति दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति पंचम्यर्थप्रेक्षा वा ष
ष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा ःकारांतं परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षे कारांतं परः
सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृती नि सर्वचरणानां पा
र्षदान्यथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्ब्रूयु
र्लिंगज्ञा अत्र स्म इति इंद्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणंतीति वायुलिंगं चेंद्र
लिंगं चाग्नेये मंत्रे अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति तथाग्निर्मान्यवे मंत्रे

षितोज्वलितस्त्विषिरित्यस्येध्येदी॥तिनामभवत्यप्यापिज्ञानप्रशंसाभवत्य
ज्ञाननिंदाच॥१७॥ ॥स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजाना
तियोर्थं॥योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा॥य
द्गृहीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते॥अनग्नाविव शुष्कैधोनतज्ज्वल
तिकर्हिचित्॥स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोर्तेररणस्थोवा॥ ॥१८॥उतत्वःप
श्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनां॥उतोत्वस्मैतन्वं१विसस्रे
जायेवपत्यउशतीसुवासाः॥अप्येकःपश्यन्नपश्यतिवाचमपिचशृण्वन्न
शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मैतन्वंविसस्रइतिस्वमात्मानं ॥१०॥
विवृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचोपमोत्तमयावाचाजायेवप

तेः कामयमाना सुवासान्दतुकालेषु दोंस्तेसाः कल्याणवासाः कामयमाना
न्दतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा तस्योत्तरा भू
यसे निर्वचनाय।।१९।। ।।उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजि
पै नेषु।। अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पां।। अप्येकं वाक्
सख्ये स्थिरपीतमाहुः रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति
वा विज्ञातार्थं यं नाप्नुवंति वाग्ज्ञेयेषु बल वत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया
ग्र वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्दैव मनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रु
तवानभवतीत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वागभवतीति वा किंचित्पु
ष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञ दैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा

नि० १०

॥११॥

दु

साक्षात्कृतधर्माणऋषयोबभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्यउपदेशेन
मंत्रान्संप्रादुरुपदेशायग्लायंतोवरेबिल्मग्रहणायेमंग्रंथंसमाम्नासिषु
र्वेदंचवेदांगानिचबिल्मंभिल्मंभासनमितिवैतावंतःसमानकर्माणोधा
तवोधातुर्दधातेरेतावंत्यस्यसत्वस्यनामधेयान्येतावतामर्थानामिद
मभिधानंनैघंटुकमिदंदेवतानामप्राधान्येनेदमितितद्यदन्यदैवतेमंत्रे
निपतातिनैघंटुकंतत्।अश्वंनत्वावारवंतं।अश्वमिवत्वावालवंतंवाला
दंशवारणार्थाभवंतिदंशोदशतेः।मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः।मृगइ
वभीमःकुचरोगिरिष्ठाःमृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमोबिभ्यत्यस्माद्भीष्मो ॥११॥
प्येतस्मादेवकुचरइतिचरतिकर्मकुत्सितमथचेद्देवताभिधानंक्वायंन

१

यर[illegible]तीतिगिरिष्ठागिरिस्थायीगिरिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्व
तःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वार्धमासपर्वदेवानस्मिन्प्रीणंतीतितत्प्रकृ
तीतरत्संधिसामान्यान्मेघस्थायीमेघोपिगिरिरेतस्मादेवतद्धितानिना
मानिप्राधान्यस्तुतीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेतदुपरिष्टाद्व्या
ख्यास्यामोनैघंटुकानिनैगमानीहेह॥ ॥२०॥ ॥ष्ठं खंड॥ समाम्ना
यस्तत्रचतुष्टमेतान्यऽथानिपातावायुर्वीत्वानन्नूनंनूनंसातद्वांवोऽ
क्षएवंतोनिरुक्तक्रोसोहाविभिरितीमान्यथापियोयथोहिन्वथापीदमर्थ
वंतोऽथापीदंस्याणुरयमुतत्वःपश्यन्नुततंसंख्याविंशतिः॥ ॥इतिनि
रुक्तेप्रथमोध्यायः॥ ॥१॥अथानिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारोस

नि० भा०

मर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांतथातानिनिर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽ अ१
॥५२॥ प्रादेशिकेविकारेऽर्थनित्यःपरीक्षेतकेनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमानेसा
मान्येप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयान्नसंस्कारमाद्रिये
तविशयवत्योहिवृत्तयोभवंतियथार्थंविभक्तीःसंनमयेत्प्रत्तमवत्तमि
तिधात्वादीएवशिष्येतेअथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपोभवतिस्तःसं
तीत्यथाप्यंतलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाप्युपधालोपोभवतिजग्मतुर्ज
ग्मुरित्यथाप्युपधाविकारोभवतिराजादंडीत्यथापिवर्णलोपोभवतित
त्वायामीत्यथापिद्विवर्णलोपस्तृचइत्यथाप्यादिविपर्ययोभवतिज्योति ॥२॥
ध्या र्घनोबिंदुर्वाट्यइत्यथाप्याद्यंतविपर्ययोभवतिस्तोकारज्जुःसिकतास्त

नि०२० अ२

॥१३॥ मेकपदानिनिर्ब्रूयाद्यतद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चा॰नेकपर्वसु च पूर्वंपूर्वम
परमपरंप्रविभज्य निर्ब्रूयात्दंड्यः पुरुषो दंडपुरुषो दंडमर्हतीतिवा दंडेन
संपद्यतइतिवा दंडोददतेर्धारयतिकर्मणो॰क्रूरोददतेमणिमित्यभिभाषंते
दमनादित्यौपमन्यवोदंडमस्याकर्षतेतिगर्हायांकक्ष्यारज्जुरश्वस्यकक्षं
सेवतेकक्षोगाहतेः क्सइतिनामकरणः ख्यातेर्वा॰नर्थकोभ्यासः किमस्मिन्
॥५ ख्यानमितिकषतेर्वातत्सामान्यान्मनुष्यकक्षोबाहुमूलसामान्यादश्वस्य॥
॥२॥ ॥ राज्ञः पुरुषोराजपुरुषोराजाराजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूर
२ यतेर्वापूरयत्यंतरित्यंतर्पुरुषमभिप्रेत्य।यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचिद्यस्मा ॥१३॥
न्नाणीयोनज्यायोस्तिकश्चित्।वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णं

पुरुषेणसर्वमित्यपिनिगमोभवतिविश्वकद्राकर्षोवि[illegible]श्वकद्रइतिश्वगतौभा
ष्यतेद्रातीतिगतिकुत्सनाकद्रातीतिद्रातिकुत्सनाचकद्रातिकद्रातीतिसतो॰
नर्थको॰भ्यासस्तदस्मिन्नस्तीतिविश्वकद्रुः कल्याणवर्णरूपः कल्याणव
र्णस्येवास्यरूपंकल्याणंकमनीयंभवतिवर्णोवृणोतेरूपंरोचतेरेवंतद्धितस त × २
मासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानिनिर्ब्रूयान्नावैयाकरणायनानुपसन्नायानिदं
विदेवानित्यंह्यविज्ञातुर्विज्ञानेसूयोपसन्नायतुनिर्ब्रूयाद्योवालंविज्ञातुंस्या
न्मेधाविनेतपस्विनेवा॥ ॥३॥ ॥विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेव
धिष्टेहमस्मि।असूयकायानृजवे॰यतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्याम्॥
यआतृणत्त्यवितथेनकर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन्।तंमन्येतपितरं

मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते विप्रा वाचा
॥१४॥ मनसा कर्मणा वा ॥ यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ॥ यस्ते न द्रुह्येत्कतम
च्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधिरिति ॥ ॥४॥ अथा
तोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूता
नि गच्छंति गातेर्वौकारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेवाऽथाप्य
स्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवंति गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति पयसो मत्स
रः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति ॥१४॥
पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकरणोऽशीरमिति यथाऽ

घो
र्क्वित्यथाप्यंतव्यापत्तिर्भवत्यो॥ ॥१॥ ॥ओं॥ मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथा
पि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरूजेति तद्यत्र स्वरादनंतरांतस्थांतर्धातुर्भ
वति तद्द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशंति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमाना
यामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवंति तद्यथैतदूति
र्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भा
ष्यंते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि
प्रकृतय एवैकेषु भाष्यंते विकृतय एकेषु शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भा
ष्यते कंबोजाः कंबलभोजाः कमनीयभोजा वा कंबलः कमनीयो भवति वि
कारमस्यार्येषु भाषंते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दामुदीच्येषु
त्र

शुंदुहंतोऽध्यासतेगवीत्यधिषवणचर्मणोऽंशुःशमष्टमात्रोभवत्यननायशं
भवतीतिवाचर्मचरतेर्वोच्चृत्तंभवतीतिवाऽथापिचर्मचश्लेष्माच।गोभिःसंन्न
द्धोऽसिवीळयस्वेतिरथस्तुतौ।अथापिस्नावचश्लेष्माच।गोभिःसंन्नद्धाप
ततिप्रसूतेतीषुस्तुतौ।ज्यापिगौरुच्यतेगव्याचेत्ताद्धितमथचेन्नगव्यागमय
तीषूनिति।।५।। ।।वृक्षेवृक्षेनियतामीमयद्गौस्ततोवयःप्रपतान्पूरुषादः।।वृ
क्षेवृक्षेधनुषिधनुषिवृक्षोव्रश्चनाद्वृत्वाक्षांतिष्ठतीतिवाक्षाक्षियतेर्निवास
कर्मणोनियतामीमयद्गौःशब्दंकरोतिमीमयतिःशब्दकर्माततोवयःप्रपतं
तिपुरुषानदनायविरितिशकुनिनामवेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेहभवते
तस्माद्देवादित्योपिगौरुच्यते।उताऽदःपरुषेगवि।पर्ववा।भास्वतीत्यौपमन्य

तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोभूरिशृंगा अ२
नि०दु० गाबहुशृंगाभूरी
वोऽथाप्यस्यैकोरश्मिश्चंद्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोस्यदी
॥१५॥ प्तिर्भवतीति।सुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वइत्यपिनिगमोभवतिसोपिगौ
रुच्यते।अत्राहगोरमन्वततितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।सर्वेपिरश्मयोगाव
उच्यंते॥ ॥६॥ ॥तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः
॥अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि॥इतिबहुनोनामधेयंप्र
भवतीतिसतःशृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिर
सोनिर्गतमितिवायास्तेयनास्तत्रतदुरुगायस्यविष्णोर्महागतेःपरमंपदंपरा
र्ध्यस्थमवभातिभूरिपादःपद्यतेस्तन्निधानात्पदंपशुपादप्रकृतिःप्रभागपा ॥१५॥
दःप्रभागपादसामान्यादितराणिपदान्येवमन्येषामपिसत्वानांसंदेहाविद्यो

नि०२.० अ२

॥१६॥ नोयमपीतरोयोनिरेतस्मादेवपरिमुतोभवतिबकुप्रजानाम्नमिमापृधतेव
षिकर्मणाशाकपूणिःसंकल्पयांचक्रेसर्वादेवताजानामीतितस्मैदेवतो
भयलिंगाप्रादुर्बभूवतांनजज्ञेतांपप्रछविविदिषाणित्वेतिसाऽस्माएता
मृचमादिदेशैषामद्देवतेति॥ ॥८॥ ॥अयंसशिंक्तेयेनगौरभीवृताभिमा
तिमायुंध्वसनावधिश्रिता॥सांचित्तिभिर्निहिचकारमर्त्यांविद्युद्भवंतीप्र
तिवव्रिंमौहत॥अयंसशब्दायतेयेनगौरभिप्रवृत्तोभिमातिमायुंशब्दंकरो
तिमायुमिवादित्यमितिवावागेषामाध्यमिकाध्वंसनेमेघेऽधिश्रितासाचि
त्तिभिःकर्मभिर्नीचैर्निकरोतिमर्त्यंविद्युद्भवंतीप्रत्यूहतेवव्रिंवव्रिरितिरूप ॥१६॥
नामवृणोतीतिसतोवर्षेणप्रच्छाद्यपृथिवींतल्लुनरादत्ते॥ ॥९॥हिरण्यना

मान्युत्तराणिपंचदश॥हिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेज
नाज्जनमितिवाहितरमणंभवतीतिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहर्यतेर्वास्या
त्प्रेप्साकर्मणोऽतरिक्षनामान्युत्तराणिषोडशांतरिक्षंकस्मादंतराक्षांतंभ
वत्यंतरेमेइतिवाशरीरेष्वंतरक्षयमितिवातत्रसमुद्रइत्येतत्पार्थिवेन
समुद्रेणसंदिह्यतेसमुद्रःकस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमा
पःसंमोदंतेऽस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवातयोर्विभागस्त
त्रेतिहाससमाचक्षतेदेवापिश्चार्ष्टिषेणःशंतनुश्चकौरव्यौभ्रातरौबभूवतुः
सशंतनुःकनीयानभिषेचयांचक्रेदेवापिस्तपःप्रतिपेदेततःशंतनोराज्येद्वा
दशवर्षाणिदेवोनववर्षतम्भूत्तुब्राह्मणाअधर्मस्त्वयाचरितोज्येष्ठंभ्रात

रमंतरित्याभिषेचितंतस्मात्तेदेवोनवर्षतीतिसशंतनुर्देवापिंशिशिक्षराज्येन
॥९॥ तमुवाचदेवापिःपुरोहितस्तेऽसानियाजयानिचत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तं
तस्यैषाभवति॥ ॥१०॥ ॥आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुम
तिंचिकित्वान्॥सउत्तरस्मादधरंसमुद्रमपोदिव्याअसृजद्वर्ष्याअभि॥
आर्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्यपुत्रइषितसेनस्येतिवासेनासेश्वरासमानगति
र्वापुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवाहोत्रमृषिर्निषी
दन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्र
नं ह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षत्तऋषयोभवंस्तदृषीणामृषित्वमितिविज्ञायतेदेवापिर्दे ॥७॥
वानामाप्यास्तुत्याचप्रदानेनचदेवसुमतिंदेवानांकल्याणींमतिंचिकित्वांश्चे

तेतान्येतस्मानिकर्माणिसमाननिर्वचनानिनानाकर्माणिचेन्नानानिर्वचना
नियथार्थंनिर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिःपृथिवीनामधेयान्यनुक्रांता
म नितत्रनिर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेःकृच्छ्रापत्तिरितरासापृथिव्यासंदिह्यतेत
योर्विभागस्तस्याएषाभवति॥ ॥७॥ ॥यईंचकारनसोअस्यवेदयईं
ददर्शहिरुगिन्नुतस्मात्॥समातुर्योनापरिवीतोअंतर्बहुप्रजानिर्ऋति
माविवेश॥बहुप्रजाःकृच्छ्रमापद्यतइतिपरिव्राजकाःवर्षकर्मेतिनैरु
क्ताःयईंचकारेतिकरोतिकिरतीसंदिग्धौवर्षकर्मणानसोअस्यवेदम
ध्यमःसएवास्यवेदमध्यमोयोददर्शादित्योपहितंसमातुर्योनौमातांत
रिक्षंनिर्मीयंतेऽस्मिन्भूतानियोनिरंतरिक्षंमहानवयवैःपरिवीतोवायु

तं नावं न्नंसउत्तरस्मादधरं समुद्रं। उत्तरउच्चततरोभवत्यधरोऽधोरोधोनधाव
तीत्यूर्ध्वगतिःप्रतिषिद्धातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥ ॥११॥ ॥यद्देवापिः
शंतनवेपुरोहितोहोत्रायवृतःकृपयन्नदीधेत्॥देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणो
बृहस्पतिर्वाचमस्माअयच्छत्॥शंतनुःशंतनोऽस्त्वितिवाशमस्मैतन्वा
अस्त्वितिवापुरोहितःपुरएनंदधतिहोत्रायवृतःकृपायमाणोऽन्वध्याय
द्देवश्रुतंदेवाएनंशृण्वंतिवृष्टिवनिंवृष्टियाचिनंरराणोरातिरभ्यस्तोबृह
स्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मैवाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्यातं॥ ॥१२॥ ॥साधा
रणान्युत्तराणिषड्दिवश्चादित्यस्यचयानित्वस्यप्राधान्येनोपरिष्टात्ता
निव्याख्यास्यामआदित्यःकस्मादादत्तेरसानादत्तेभासंज्योतिषामादी

तोभासेतिवाऽदितेःपुत्रइतिवाल्पप्रयोगंत्वस्यैतदार्चाभ्याम्नायेसूक्तभा
॥१८॥ क्सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रमेवमन्यासामपिदेवतानामादित्यप्रवादाःस्तुत
योभवंतितद्यथैतन्मित्रस्यवरुणस्यार्यम्णोदक्षस्यभगस्यांशस्येत्यथापि
मित्रावरुणयोः॥आदित्यादानुनस्पती।दानपती।अथापिमित्रस्यैकस्य।प्रस
मित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वान्यस्तआदित्यशिक्षतिव्रतेनेत्यपिनिगमोभवत्य
थापिवरुणस्यैकस्य।अथावयमादित्यव्रतेतव।व्रतमितिकर्मनामनिवृत्तिक
र्मवारयतीतिसतइदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेववृणोतीतिसतोन्नमपिव्रतमु
च्यतेयदावृणोतिशरीरं॥१३॥ ॥स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणःस्वृ ॥१८॥
तोरसांस्वृतोभासंज्योतिषांस्वृतोभासेतिवैतेनद्यौर्व्याख्याताप्रश्निरादि

एवमस्यां विपरीतो न ननमातीति वै तेन धीरो ऽव्यातौ॥ ॥१४॥ ॥रश्मिनामा
॥१२॥ न्युत्तराणि पंचदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पंचाश्वरश्मि
भिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात्त
त्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवंति क्रांत्वा
स्थिता भवंति काष्ठा उपदिशो भवंतीतरेतरं क्रांत्वा स्थिता भवंत्यादित्योपि
ज्यं काष्ठोच्यते क्रांत्वा स्थितो भवत्याज्यंतोपि काष्ठोच्यते क्रांत्वा स्थितो भवत्यापो
पि काष्ठा उच्यंते क्रांत्वा स्थिता भवंतीति स्थावराणां॥ ॥१५॥ ॥अतिष्ठंती
नामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं॥ वृत्रस्य निण्यं वि चरंत्यापो ॥१२॥
दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः॥ अतिष्ठंतीनामनिवेशनानामित्यस्थावरा

णां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा वृत्र
स्य निण्यं निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इति त्यौ दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो
तेराशयदशयतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्र
शत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपां च
ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
भवंत्यहिवत्तु खलु मंत्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि
निवारयांचकार तस्मिन्हते प्रसस्यंदिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥
१६॥ ॥दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः॥ अपां बि
लमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वां अप तद्ववार॥ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दा ल्यो

॥२०॥ सोऽस्यैते रूपदासपदयाति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिर
यनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति।
निरुद्धा आपः पणिनेव गावः पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यं
नेनेक्ति। अपां बिलमपिहितं यदासीत्। बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं ज
घ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा। यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृ
त्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्धत
तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते॥ ॥१७॥ ॥रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयो
विंशती रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि ध्रु ॥२०॥
वीकरोति रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः उषो नामान्युत्त

स्यो भवति प्राप्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा रसान् संस्पृष्टा भासं ज्योति
षां संस्पृष्टो भासेति वाऽथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च नाक आ
दित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सु
खनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्यते न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकं। न वा
अमुं लोकं गतवते किंचनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति गौरादित्यो भ
वति गमयति रसान्गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधि दूरं गता भव
ति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं
ज्योतिषां माविष्टो भासेति वाऽथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च न
भ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा मन

विषोह्लेशोषाकस्मादुछतीतिसत्याराञेरपरःकालस्तस्याएषाभवति॥।
१८॥ ॥इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरागाच्चित्रःप्रकेतोअजानिष्टविभ्वा।यथा
प्रसूतासवितुःसवायंएवाराञ्युषसेयोनिमारैक्॥इदंश्रेष्ठंज्योतिषां
ज्योतिरागाच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततमंअजनिष्टविभूततमं।यथाप्रसू म
प्र तासवितुःसवायराञिरादित्यस्यैवंराञ्युषसेयोनिमरिचत्तस्यानंस्त्रीयो
निरभियुतएनांगर्भस्तस्याएषापराभवति॥ ॥१९॥ ॥रुशद्वत्सारुशती
श्वेत्यागादारैगुकृष्णासदनान्यस्याः।समानबंधुअमृतेअनूचीद्यावा
वर्णंचरतआमिनाने।रुशद्वत्सासूर्यवत्सारुशदितिवर्णनामरोचतेर्ज्व
लतिकर्मणः।सूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वा।रुशतीश्वेत्या

माता श्वेत्याम्वेततेरिवत्स्यासदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्य
॥२१॥ तेर्निकृष्टो वर्णोऽथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरण
धर्माणावनूच्यौ अनूच्यावितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावौ
द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने
अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश अहः कस्मादुपाह
रन्त्यस्मिन्कर्माणि तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ ॥२४॥ ॥
अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥ वैश्वानरो जायमानो
न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं वि ॥२२॥
वर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिश्च वैश्वानरो जायमान इव बोध

पयःकस्माद्देवाऽन्नंपतउदकेनापिवाऽन्यावितिस्याद्यथाऽग्निरितितस्यान्नप
॥२२॥ इतिस्याद्यथाप्राचीनमितिद्वाष्टकंवहतःपुरीषंवाय्वादित्याउदकंहृ
कमित्युदकनामब्रवीतेर्वाशब्दकर्मणःप्रत्रंशतेर्वापुरीषंपृणातेःपूरय
तेर्वा॥२२॥ ॥वाङ्नामान्युत्तराणिसप्तपंचाशद्वाक्कस्माद्वचेस्तत्रसरस्वत
त्येतस्यनदीवद्देवतावच्चनिगमाभवंतितद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्या
स्यामोऽथैतन्नदीवत्॥२३॥ ॥इयंशुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानुगिरी
णांतविषेभिरूर्मिभिः॥पारावतघ्नीमवसेसुवृक्तिभिःसरस्वतीमाविवासे
मधीतिभिः॥इयंशुष्मैःशोषणैःशुष्ममितिबलनामशोषयतीतिसतोवि ॥२२॥
संबिस्यतेर्भेदनकर्मणोवृद्धिकर्मणोवासानुसमुच्छ्रितंभवतिसमुन्नुन्न

मितिवामहद्भिरूर्मिभिःपारावतघ्नींपारावारघातिनींपारंपरंभवत्यवारमवर
मवनायसुप्रवृत्ताभिःशोभनाभिःस्तुतिभिःसरस्वतींनदींकर्मभिःपरिचरेम
दकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकंकस्मादुनत्तीतिसतोनदीनामान्युत्तराणि
सप्तत्रिंशन्नद्यःकस्मान्नदनाइमाभवंतिशब्दवत्योबहुलमासांनैघंटुकंवृ
त्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनतत्रेतिहासमाचक्षतेविश्वामित्रऋषिःसुदासःपै
जवनस्यपुरोहितोबभूवविश्वामित्रःसर्वमित्रःसर्वंसंसृतंसुदाःकल्या
णदानःपैजवनःपिजवनस्यपुत्रःपिजवनःपुनःस्पर्धनीयजवोवाऽमिश्रीभा
वगतिर्वासवित्तंगृहीत्वाविपाट्छुतुद्र्योःसंभेदमाययावनुययुरितरेसवि
श्वामित्रोनदीस्तुष्टावगाधाभवतेत्यपिद्विवदपिबहुवत्तद्यद्द्विवदुपरि

स्यासद्या रव्यास्योमोऽथैतद्वद्भवत्॥२४॥ ॥रमध्वंमेववचसेसोम्यायऋताव
॥३२॥ रीरुपमुहूर्तमेवैः॥प्रसिंधुमछाबृहतीमनीषावस्युरह्वेकुशिकस्यसूनुः॥
उपरमध्वंमेववचसेसोम्यायसोमसंपादिनऋतावरीऋतवत्यऋतमित्युद
कनामप्रत्यृतंभवतिमुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वामुहूर्तोमुहुःऋतुर्ऋतुरर्तेर्गं
तिकर्मणोमुहुर्मूढइवकालोयावदभीक्ष्णंचेत्यभीक्ष्णमभिक्षणंभवति
क्षणःक्षणोतेःप्रक्ष्णुतःकालःकालयतेर्गतिकर्मणःप्राभिह्वयामिसिंधुंबृ
हत्यामहत्यामनीषयामनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावाऽवनायकुशिकस्यसू
नुःकुशिकोराजावभूवक्रोशतेःशब्दकर्मणःक्रंशतेर्वास्यात्प्रकाशयति ॥३२॥
कर्मणःसाधुविक्रोशयितार्थानामितिवानद्यःप्रत्यूचुः॥२५॥ ॥इंद्रोअ

न्नादित्यःसर्वेषांज्योतिषांराजावाहन्नग्निर्ज्योतिषांतमांसिमेघनामान्युत्तरा
णित्रिंशन्मेघःकस्मान्मेहतीतिसतआउपरउपलइत्येताभ्यांसाधारण
पर्वतनामभिरुपरउपलोमेघोभवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभ्राण्युपरताआ
पइतिवातेषामेषांभवति॥ ॥२७॥ ॥देवानांमानेप्रथमाअतिष्ठन्कृतंत्रा
देषामुपराउदायन्॥त्रयस्तपंतिपृथिवीमनूपाद्वाबृबूकंवहतःपुरीषं॥
देवानांनिर्माणेप्रथमाअतिष्ठन्माध्यमकादेवगणाःप्रथमइतिमुख्यना
मप्रतमोभवतिकृंतंत्रमंतरिक्षंविकर्तनंमेघानांविकर्तनेनमेघानामुद
कंजायते।त्रयस्तपंतिपृथिवीमनूपाःपर्जन्योवायुरादित्यःशीतोष्णवर्षै
रोषधीःपाचयंत्यनूपाअनुवपंतिलोकान्स्वेनस्वेनकर्मणाऽयमपीतरोऽनू

स्मांअरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनां॥देवोनयत्सवितासुपाणि
स्तस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः॥इंद्रोअस्मांअरदद्वज्रबाहुरादितिःखनतिकर्मा ६२
पाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनामितिव्याख्यातं।देवोनयत्सवितासुपाणिःकल्या
णपाणिःपणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयंति।तस्य
वयंप्रसवेयामउर्वीः।उर्व्यउर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभःप्रत्याख्यायोंतत
आसुश्रुवुः॥२६॥ ॥आतेकारोशृणवामावचांसिययाथदूरादनसारथेन
॥नितेनंसैपीप्यानेवयोषामर्यायेवकन्याशश्वचैते॥आशृणवामतेकारो
वचनानियाहिदूरादनसारथेनचनिनमामतेपाययमानेवयोषापुत्रं
मर्यायेवकन्यापरिष्वजनायनिनमाइतिवाअश्वनामान्युत्तराणिषड्विंश

तिस्र एषामुच्चाउत्तराणि बह्वृ वदश्वः कस्मादश्नुतेध्वानं महाशनो भवतीति
॥२४॥ वा तत्र दधिक्रा इत्येतद्दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रंद [illegible] तीति वा दधदाकारी भ दा
वतीति वा तस्याश्ववद्देवतावच्च निगमा भवंति तद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्या
ख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥ ॥ उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां
बद्धो अपिकक्ष आसनि ॥ क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वाप
नीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्नुतेऽध्वानं ग्रीवा
यां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वाऽपिकक्ष आसनीति व्याख्या
तं क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वाऽनुसंतवीत्वत् तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या नि ॥२४॥
गमः पथामंकांसि । पथां कुटिलानि पंथाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पंथतेर्वाऽङ्को

यनेरापनीक्षमादितिक्षपातेश्यर्करीतत्पूलंदशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनान्नीत्याच
क्षतेसाहवर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माणउत्तरेधातवएकादशतावंत्येवोत्तराणि
ज्वलतोनामधेयानिनामधेयानि॥ ॥२८॥ ॥अथप्रथमखंडं॥ ॥अथनि
र्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथातोऽस्तुकर्मिष्यामोवृक्षेवृक्षेसावांवास्तूनिद्द
यंचकारायंसशिक्षेहिरण्यनामान्याधिषेणोयद्देवापिःसाधारणानिस्व
रादित्योरश्मिनामान्युत्तिष्ठंतीनाद्रासपत्नीराचिनामानीदंश्रेष्ठंरूशद्वत्सा
हश्चवहत्वंदेवानामानेवाङ्नामानीयंशुष्मेभीरमधुमेद्वेद्रोऽस्मानातेकारो
उतस्यवाज्यश्वाविंशतिः॥ ॥इतिनिरुक्तेद्वितीयोध्यायः॥ ॥कर्मना
मान्युत्तराणिषड्विंशतिः कर्मकस्मात्क्रियतइतिसतोऽपत्यनामान्युत्तरा

पिपेनदश॥ऽपत्यंकस्माद्अपततंभवतिनानेनपततीतिवातद्यथाजनयितुः
॥२५॥ प्रजैवमर्थीयेऋचाउदाहरिष्यामः॥१॥ ॥परिषद्यंह्यरणस्यरेक्णोनित्यस्य
रायःपतयस्याम॥नशेषोअग्नेअन्यजातमस्त्यचेतानस्यमापथोविदुक्षः॥
परिहर्तव्यंहिनोपसर्तव्यमरणस्यरेक्णोऽरणोऽपार्णोभवतिरेक्णइतिधनना
मरिच्यतेःप्रयतेनित्यस्यरायःपतयःस्याम॥पित्र्यस्येवधनस्य॥नशेषोअ
ग्नेअन्यजातमस्ति॥शेषइत्यपत्यनामशिष्यतेःप्रयतोऽचेतयमानस्यतत्प्र
मत्तस्यभवतिमानःपथोविदूदुषइतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥२॥
नहिग्रभायारणःसुशेवोन्योदर्योमनसामंतवाउ॥अधाचिदोकःपुनरि ॥२५॥
त्सएत्यानोवाज्यभीषाळेतुनव्यः॥नहिग्रहीतव्योरणःसुसुखतमोप्यन्यो

वनि रिणीति अक्षः॥ अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंड
दानाय न पतिं गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी गर्त्तः सभास्थाणुर्गृणा
तेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र याऽपुत्रा याऽपतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्न
न्ति सा रिक्थं लभते श्मशानसंचयोऽपि गर्त्त उच्यते। गुरतेरपगूर्णो भवति
। श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा श्मश्रु लोम श्मनि श्रि श्रु
तं भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविःकुर्याद्गर्त्तेष्ठास्यात्प्रमायुको यजमा
न इत्यपि निगमो भवति रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुतत
मं यानं। आरोहथो वरुण मित्र गर्त्तमित्यपि निगमो भवति जायेव पत्ये काम
यमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हस्नेव दंतान्विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमा

अ२

नि॰पू॰

वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः।
॥२६॥ मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्। न दुहितर इत्येके। तस्मात्पु
मान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति न पु
मांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यंते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौ
नःशेपे दर्शनात्। अभ्रातृमती वाद इत्यपरं। अमूर्या यंति जामयः सर्वा लो
हितवाससः। अभ्रातर इव योषास्तिष्ठंति हतवर्त्मानः। अभ्रातृका इव यो
षास्तिष्ठंति संतानकर्मणे पिंडदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह
औपमिकस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥४॥ ॥अभ्रातेव पुंस एति ॥२६॥
प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानां॥ जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रे

दर्योमनसापिनमंतव्योममायंपुत्रइत्यथसओकःपुनरेवतदेतियतआगतो
भवत्योकइतिनिवासनामोच्यतेएतुनोवाजीविजनवानभिषहमाणःसपत्ना
न्नवजातःसएवपुत्रइत्यथैतांदुहितृदायाद्यउदाहरंतिपुत्रदायाद्यइत्येके
॥३॥ ॥शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगाद्विद्वाँऋतस्यदीधितिंसपर्यन्॥पितायत्र
दुहितुःसेकमृंजन्संशग्म्येनमनसादधन्वे॥प्रशास्तिवोढासंतानकर्मणे ८
दुहितुःपुत्रभावंदुहितादुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वानप्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्र
मितिविद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेतसोवाऽंगादंगात्संभूतस्यहृदयादधिजातस्य
मातरिप्रत्यृतस्यविधानंपूजयन्नविशेषेणमिथुनाःपुत्रादायादाइतित
देतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तं॥अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे॥आत्मा

नि०पू० अ३

नाभ्रात्रीमुपयच्छेततोकंह्यस्यतद्भवतीत्यभ्रातृकायाउपयमनप्रतिषेधः
॥७॥ प्रत्यक्षःपितुश्चपुत्रभावःपितायत्रदुहितुरप्रत्तायारेतःसेकंप्रार्जयतिसंद
धात्यात्मानंसंगमेनमनसेत्यथैतांजाम्याःरिक्थप्रतिषेधउदाहरंतिज्यैष्ठ्यंपु
त्रिकायाइत्येके॥५॥ ॥नजामयेतान्वोरिक्थमारैक्चकारगर्भंसनितुर्निधानं
॥यदीमातरोजनयंतवह्निमन्यःकर्तासुकृतोरन्यऋन्धन्॥नजामयेभगिन्यै
जामिरन्येऽस्यांजनयंतिजामपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गमनप्रायाभवति
तान्वआत्मजःपुत्रोरिक्थंप्रारिचत्प्रादाच्चकारैनांगर्भनिधानींसनितुर्हस्तग्रा
हस्ययदिहमातरोऽजनयंतवह्निंपुत्रमवह्निंचस्त्रियमन्यतरःसंतानकर्ताभ ॥७॥
वतिपुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वाजामिःप्रदीयतेपरस्मै॥ ॥६॥मनुष्यनामा

वाअसुराःरक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिषादःपंचमइत्यौपमन्यवोनिषादःक
॥२८॥ स्मान्निषदनोभवतिनिषण्णमस्मिन्पापकमितिनैरुक्ताः।यत्पांचजन्ययावि
शा।पंचजनीनयाविशा।पंचपृक्तासंख्यास्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा।बाहुनामा
न्युत्तराणिद्वादशबाहूकस्मात्प्रबाधतआभ्यांकर्माण्यंगुलिनामान्युत्त
राणिद्वाविंशतिरंगुलयःकस्मादग्रगामिन्योभवंतीतिवाग्रगालिन्योभवंती
तिवाग्रगारिण्योभवंतीतिवाग्रकारिण्योभवंतीतिवाग्रसारिण्योभवंतीतिवा
ग्रसाविन्योभवंतीतिवाग्रसालिन्योभवंतीतिवांऽकनामाभवंतीतिवांचनामा
भवंतीतिवापिवाभ्यंजनादेवस्युस्तासामेषाभवति॥ ॥८॥दशावनिभ्योद ॥२८॥
शकक्ष्योभ्योदशयोक्त्रेभ्योदशयोजनेभ्यः।दशाभीशुभ्योअर्चताजरेभ्यो

दशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः॥अवनयोऽङ्गुलयोभवंत्यवंतिकर्माणिकक्ष्याःप्र
काशयंतिकर्माणियोक्त्राणियोजनानीतिव्याख्यातमभीशवोभ्यश्नुवतेक
र्माणि।दशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः।धूर्धूर्वतेर्वधकर्मणइयमपीतराधूर
तस्मादेववहंतिवहंधारयतेर्वाकांतिकर्माणउत्तरेधातवोष्टादशान्ननामा
न्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नंकस्मादानतंभूतेभ्योत्तेर्वाऽत्तिकर्माणउत्तरेधात
वोदशबलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलंकस्माद्बलंभरंभवतिबिभर्तेर्धन
नामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेवधनंकस्माद्धिनोतीतिसतोगोनामान्युत्तरा
णिनवक्रुध्यतिकर्माणउत्तरेधातवोदशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादशगति
कर्माणउत्तरेधातवोद्वाविंशशतंक्षिप्रनामान्युत्तराणिषड्विंशतिःक्षिप्रंकस्मा

देंबुमज्जातीतिवांऽबुमद्भवतीतिवासयथामहान्बभूर्भवतिवर्षस्तदिवार्बुदं॥ख
लेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिखलइवपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिखलइतिसंग्रामनाम
खलतेर्वास्खलतेर्वाऽयमपीतरःखलएतस्मादेवसमास्कन्नोभवति॥किंमा
निंदंतिशत्रवोनिंद्राःयईंद्रेनाविदुरिंद्रोहमस्म्यनिंद्राऽन्यइतिवाव्याप्तिक
र्माणउत्तरेधातवोदशतत्रचद्वेनामनीआक्षाणआस्नुवानआपानआस्नुवानोव
धकर्माणउत्तरेधातवस्त्रयस्त्रिंशत्तत्रवियातइत्येतद्वियातयतइतिवावियाा
तयेतिवा॥आखंडलप्रहूयसे॥आखंडयितःखंडंखंडयतेस्खलितिदिस्खंतिक
वधयोःसंसृष्टकर्मताडयतीतिसतः॥ ॥१०॥त्वयावयंसुवृधाब्रह्मणस्पतेस्पा
र्हावसुमनुष्याददीमहि॥यानेदूरेतळितोयअरातयोभिसंतिजंभयाताअन

नि॰पू॰ अ२

संक्षिप्तोपिकर्षेदितिकनामान्युत्तराण्येकादशोत्तिकेकस्मादानीतंभवतिसं
॥२९॥ ग्रामनामान्युत्तराणिषट्चत्वारिंशत्संग्रामःकस्मात्संगमनाद्वासंगरणाद्वा
संगतौग्रामावितिवातत्रखलइत्येतस्यनिगमाभवंति॥ ॥९॥अभीदमेक
मेकोअस्मिनिःषाळभीद्वाकिमुत्रयःकरंति॥खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरि
किंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राः॥अभिभवामीदमेकमेकोअस्मिनिःषहमाणः
सपत्नानभिभवामिद्वौकिंवात्रयःकुर्वंत्येकइत्तासंख्याद्वौद्रुततरासंख्यात्र
यस्तीर्णतमासंख्याचत्वारश्चलिततमासंख्याऽष्टावश्नोतेर्नववननीया
नावाप्तावाद्दशदस्तादृष्टार्थावाविंशतिर्द्विर्दशतःशतंदशदशतःसहस्रं ॥२९॥
सहस्वदयुतंनियुतंप्रयुतंतत्तदभ्यस्तमंबुदोमेघोभवत्यरणमंबुतदोऽबु

न्युत्तराणिपंचविंशतिर्मनुष्याःकस्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यंतिमनस्यमानेनसृ
ष्टामनस्यतिःपुनर्मनस्वीभावेमनोरपत्यंमनुषोवातत्रपंचजनाइत्येतस्य
निगमाभवंति॥ ॥७॥तदद्यवाचःप्रथमंमसीययेनासुराँअभिदेवाअसा
म॥ऊर्जादउतयज्ञियासःपंचजनाममहोत्रंजुषध्वं॥तदद्यवाचःपरमं
मसीयायेनासुरानभिभवेमदेवाअसुराअसुरताःस्थानेष्वस्थिताःस्थाने
भ्यस्तइतिवाऽपिवाऽसुरिइतिप्राणनामास्तःशरीरेभवतितेनतद्वंतःसोदेवा
नसृजततत्सुराणांसुरत्वमसतोऽसुरानसृजततदसुराणामसुरत्वमितिवि
ज्ञायते॥ऊर्जादउतयज्ञियासः॥अन्नादाश्चयज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयती
तिसतःपक्वंसुप्रवृक्णमितिवा॥पंचजनाममहोत्रंजुषध्वं॥गंधर्वाःपितरोदे

प्रसः॥ वयमस्य संस्तुवं धियिचा ब्रह्मणस्पते सूहवीयांसि मक्षूणि मनुष्येभ्य आददीम
॥२०॥ हियाम्भवनो दूरे तान्तिलोपाभ्यां अन्तिके ऽरायो निदानकर्मणो वादानप्रज्ञो वा। जंभयाता
अनमसोऽभ्रद्दूतिरूपनामाभोतीति सतो विद्युत्सलिलि इवतीति शाकपूणिः साह्यव
ताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्। दूरे चित्सन्तळिदि
वातिरोचसे। दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यस इति वृक्तनामान्युत्तराण्येकादश व
ज्रः कस्माद्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्समित्येतत्कृन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमा
नामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यैश्वर्यक
र्मण उत्तरे धातवश्चत्वार ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रैन इत्येतत्सनित ऐश्व ॥२०॥
र्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्यमिति वा॥ ॥११॥ यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमे

नि०पू० अ३

तराण्येकादशह्रस्वोह्रसतेर्महन्नामान्युत्तराणिपंचविंशतिर्महान्कस्मा
॥३१॥ न्मानेनान्यान्जहातीतिशाकपूणिर्महनीयोभवतीतिवातच्चववक्षिथविव
क्षसइत्येतेवक्तेर्वीहतेर्वासाभ्यासाद्गृहनामान्युत्तराणिद्वाविंशतिर्गृहाःक
स्माद्गृह्णन्तीतिसतांपरिचरणकर्माणउत्तरेधातवोदशसुखनामान्युत्तरा
णिविंशतिःसुखंकस्मात्सुहितंखेभ्यःखंपुनःखनतेरूपनामान्युत्तराणि
ऌ षोडशरूपंरोचतेःप्रशस्यनामान्युत्तराणिदशप्रज्ञानामान्युत्तराण्येका
दशसत्यनामान्युत्तराणिषट्सत्यंकस्मात्सत्सुतायतेसत्प्रभवंभवतीतिवा
ऽष्टावुत्तराणिपदानिपश्यतिकर्माणउत्तरेधातवश्चायतिप्रभृतीनिचनामा ॥३१॥
न्यामिश्राणिनरोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नायानोयातउपमायदतत्तत्स

दृशमितिगार्ग्यस्तदासांकर्मज्यायसावागुणेनप्रख्याततमेनवाकनीयांसंवा
प्रख्यातंवोपमिमीतेऽथापिकनीयसाज्यायांसं॥ ॥१३॥तनूत्यजेवतस्करावं
नर्गूरशनाभिर्दशभिरभ्यधीतां॥तनूत्यक्तनूत्यक्तावनर्गूवनगामिनाव
ग्निमंथनौबाहूतस्करावुपमिमीतेतस्करस्तत्करोतियत्पापकमिति
नैरुक्तास्तनोतेर्वास्यात्संततकर्माभवत्यहोरात्रकर्मावारशनाभिर्दशभिर
भ्यधीतां॥अभ्यधीतामित्यभ्यधातांज्यायांस्तत्रगुणोभिप्रेतः॥ ॥१४॥कुह
स्विद्दोषाकुहवस्तोरश्विनाकुहाभिपित्वंकरतःकुहोषतुः॥कोवांशयुत्राविध
वेवदेवरंमर्यंनयोषाकृणुतेसधस्थआ॥क्वस्विद्रात्रौभवथःक्वदिवाक्वाभि
प्राप्तिंकुरुथःक्ववसथःकोवांशयनेविधवेवदेवरं॥देवरःकस्माद्द्वितीयोवर

॥३२॥ उच्यते। विद्या वा विद्यात्कर्माणि वा ति... यवना हूं। यावन्नाद्धेति कर्मा धारा। अपि वाथ
वद्विति मनुष्यनाम। तद्वियोगाद्वियो देवदीव्यति कर्मा पर्या मनुष्या नरणा धर्मा
योषा यौ ते रा कुरुते सह स्थाने ऽयानिषाता। पुरस्ता देवव्याख्याताः। यथेति क
र्मोपमा। यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति। भ्राजंतो अग्नयो यथा। आत्म
न्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः। आत्मा अततेर्वाप्तेर्वा ऽपि वाप्त इव स्याद्याव
द्व्याप्तिभूत इति। अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः। अग्नय इव ये मरुतो भ्राजम
ना रोचिष्णुरस्का भ्राजस्वंतो रुक्मवक्षसः॥ ॥१५॥ चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीया
दा निधातोः॥ न दुरुक्ताय स्पृहयेत्। चतुरो ऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्वि ॥३२॥
भीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदाइत्याकार उपसर्गः

षंविद्यस्याभिस्वरंति॥ इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश।
यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयो ऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषंतो वे
दनेनाभिस्वरंतीति वा ऽभिप्रयंतीति वा ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः।
स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ
आदित्य इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतना
नींद्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषंतो वेदनेनाभिस्वरंतीति वा ऽभिप्रयं
तीति वेश्वरः सर्वेषामिंद्रियाणां गोपायितात्मा। स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति
धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥ ॥
१२॥ बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहुः कस्मात्प्रभवतीति सतो ह्रस्वनामान्यु

हवं॥प्रियमेधः॥प्रियाअस्यमेधा॥यथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुहवं॥प्र
स्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभवोयथाप्राग्रम्॥अर्चिषिभृगुःसंबभूव॥भृगुर्भृज्य
मानोनदेहे॥अंगारेष्वंगिराः॥अंगाराअंकनाअंचनाअत्रैवतृतीयमृच्छतेत्यूचुस्तस्मा
दत्रिर्नत्रयइतिविखननाद्वैखानसः॥भरणाद्भारद्वाजः॥विरूपोनानारूपोमहि
व्रतोमहाव्रतइति॥ ॥७॥अथलुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते॥सिंहोव्याघ्र
इतिपूजायां॥श्वाकाकइतिकुत्सायां॥काकइतिशब्दानुकृतिस्तदिदंशकुनिषुबहु
लं॥नशब्दानुकृतिर्विद्यतइत्यौपमन्यवः॥काकोपकालयितव्योभवतीति॥ति
त्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्रइतिवा॥कपिंजलःकपिरिवजीर्णःकपिरिवजवतईषत्पिं ॥३३॥
गलोवाकमनीयंशब्दंपिंजयतीतिवा॥श्वाआशुयायी॥शवतेर्वास्याद्गतिकर्मणः॥श्वसि

पुरस्तादेवव्याख्यातोऽथास्युपमार्थेदृश्यते।जास्माभगं।जारइवभगमादित्यो ग
त्रजारउच्यतेरात्रेर्जरयितासएवभासांतथापिनिर्मितोभवति।स्वसुर्जारःशृणो
तुनइत्युषसमस्यस्वसारमाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वापित्वयंमनुष्यजारएवा
भिप्रेतःस्यात्स्त्रीभगस्तथास्या।ऋजतेर्मषइतिस्तेतोपमा।हिरण्यरूपःसहि
रण्यसंदृगपांनपात्सेदुहिरण्यवर्णः॥हिरण्यवर्णस्येवास्यरूपंथाइतिच॥
तंप्रत्नथापूर्वथाविश्वथेमथा।प्रत्नइवपूर्वइवविश्वइवइमइवेत्ययमेतत्तरोमुष्मा
दसावस्ततरोऽस्मादमुष्यायथासाविति व्याख्यातं।किदितिसिद्धोपमा।ब्राह्मण
वद्वृषलवत्।ब्राह्मणाइववृषलाइवेतिवृषलोवृषशीलोभवतिवृषाशीलोवा॥१६॥
प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत्।अंगिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधी

त्यपिनिगमोभवतः॥ शेपोवैतसइतिपुंस्प्रजननस्य शेपः शपतेःस्पृशतिकर्मणो
वैतसोवितस्तंभवति।यस्यामुशंतःप्रहरामशेपं।त्रिःस्ममाह्नःश्नथयोवैतसे
नेत्यपिनिगमोभवति।ऽयैनेन्द्रपदेशस्य।अयातेअग्नेसमिधाविधेमेतिस्त्रि
याः।एनावोअग्निमितिनपुंसकस्य।एनापसातन्वांसंसृजस्वेतिपुंसः।सि
षक्तुसचतइतिसेवयानस्य।सनुःसिषक्तुयस्तुरः।सनःसचतांयस्तुरःसच
स्वानःस्वस्तये।सिवस्वनःस्वस्तये।स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितःस्व
स्तीतिवेप्यसतेरेजतइतिभयवेपथ्योः।यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतां।रेजतेअ
ग्नेपृथिवीमखेभ्यइत्यपिनिगमोभवतोद्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणिचतु
र्विंशतिस्तयोरेषाभवति॥२१॥ कतरापूर्वाकतरापरायोः कथाजातेकवयःको

नि० पू०

अ३

॥३५॥ मनासीभिर्ह्यस्यमनादुपजिह्विकाअजिघ्रः।वम्रीभिःपुत्रमग्रुवोअदानंम
हत्युपजिह्विकायह्वोऽभितिस्सर्पतीत्यपिनिगमोभवतः॥ उर्दरंकूदरमित्याव
पैनस्योदरंसूद्दीर्णंभवत्युत्जेर्दीर्णंवा।तमूर्दरंनसपृणतायवेनेत्यपिनिगमो
भवति।तमूर्दरमिवपूरयतयवेनकूदरंकृतरंभवति।समिद्धोअंजन्कृदरंम
तीनामित्यपिनिगमोभवति॥ ॥२०॥ ॥रंभःपिनाकमितिदंडस्यरंभआरभंतए
नं।आत्वारंभंनजिव्रयोररभ्मेत्यपिनिगमोभवत्यारभामहेत्वाजीर्णाइवदंडं
पिनाकंप्रतिपिनष्टयनेन।कृत्तिवासाःपिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपिनिगमो
भवतिमेनाग्नाइतिस्त्रीणांस्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणोमेनामानयंत्ये ॥३५॥
नाः।ग्नागच्छंत्येनाः।अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ।ग्नास्त्वाकृतंनपसातन्वतेन

उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथाः॥नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्य
पिनिगमोभवतितिरस्सत्तदितिप्राप्तस्यतिरस्तीर्णंभवतिसतःसंसृतंभव
ति।तिरश्चिदर्ययापरिवर्तिर्यातमदाभ्या।पात्रेवभिंदन्सतएतिरक्षसइत्यपिनि
गमोभवतिस्वोनमरुत्त्यधर्मस्यस्वेऽपततोनेमोपनीतोऽर्धंहरतेर्विपरीताद्धार
यतेर्वास्यादुद्धृतंभवत्युद्धातेर्वास्याद्धततमोविभागःपापयतिलोऽनुलोमाग
पाति।नेमेदेवानेमेऽसुराइत्यपिनिगमोभवतिस्तृभिःस्तृभिरितिनक्षत्राणांन
क्षत्राणिनक्षतेर्गतिकर्मणोनेमानिनक्षत्राणीतिचब्राह्मणमृक्षाउदीर्णानि
वख्यायंतेस्तृभिस्तीर्णानीवख्यायंतेअमीयऋक्षानिहितासउच्चा।पश्यंतोद्या
मिवस्तृभिरित्यपिनिगमोभवत्यभिरूपअहिंकाइतिसीमिकानांवस्रीव

नि०पू० अ४

॥३६॥ विवेद॥विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्तेतेअहनीचक्रियेव॥कतरापूर्वाकत
रापरैनयोःकथंजातेकवयःकएनेविजानातिसर्वमात्मनाबिभृतोयद्धैनयोः
कर्मविवर्तेतेचैनयोरहनीअहोरात्रेचक्रयुक्तेइवेतिद्यावापृथिव्योर्महिमानमा
चष्टआचष्टे॥ ॥२२॥ ॥अथ[illegible]॥ ॥कर्मनामानिपरिषद्यंनह्यरणाय
शासह्[illegible]रभ्यातेवनजामयेमनुष्यनामानितदद्य[illegible]वनिष्प्योऽभीशवइदंत
यावयंयत्रासुपर्णाबहूनामानिनिवत्यजेवकुहस्विच्चतुरोत्रियमेधवद्य
लुप्तोपमान्यर्थोपमानिदिशोरंभःकतराध्वर्युद्वाविंशतिः॥ ॥२३॥ ॥इतिनिरुक्तेतृ
तीयोऽध्यायः॥ ॥एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेकार्थान्येकशब्दा ॥३६॥
नितान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्चनिगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्ष

तेर्वा सिंहः सहनाद्धिंसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हंतेः संहाय हंतीति वा
व्याघ्रो व्याघ्राणाद्व्यादाय हंतीति वा ॥ ॥१८॥ अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्च
तुश्चत्वारिंशन्मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी कस्मान्मेधया
तद्वान्भवति मेधा मतौ धीयते स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश स्तोता
स्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणि पंचदश यज्ञः कस्मात्प्रख्यातं यजतिकर्मे
ति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौ
पमन्यवो यजूंष्येनं नयंतीति वा ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टावृत्विक्कस्मादीरण
ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्ञाकर्माण उत्तरे
धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्येषणाकर्माण उत्तरे

धातवश्चत्वारः स्वपिती [illegible] त्तौ [illegible] ष्टोस्व पदकर्मणौ कूपनामान्युत्तराणि
॥२४॥ चतुर्दश कूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दश
वस्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ता निर्णीतान्तर्हितनामधेया
न्युत्तराणि षट्‌ निण्यं कस्मान्निर्णीतं भवति दूरनामान्युत्तराणि पञ्च
दूरं कस्माद्द्रुतं भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट्‌ पुराणं कस्मा
त्पुरा नवं भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव नवं कस्मादानीतं भवति ॥१९
द्विश उत्तराणि नामानि प्रपित्वे ऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्ते ऽभीके ऽभ्य
क्ते आपित्वेनः प्रपित्वेतूयमागहि अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमो भ ॥२४॥
वतो दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य दभ्रं दभ्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमपहृतं भवति

पार्श्वं पर्शुमयमंगं भवति पर्शुः स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्
॥३७॥ पृष्टमंगैरंगमंकनादंचनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चल
तीव गछतो । दोः द्रवतेर्भवति दोर्द्रवते योनिः शितामेवति शाकपूणि विधि
तामवति श्यामतायकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद्यथाकथाचकृ
न्यतेः शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मांसनं वा
मनोऽस्मिंत्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ॥३॥ यदिंद्र चित्र मेहनास्ति त्वादा
तमद्रिवः ॥ राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्याभर ॥ यदिंद्र चित्रं चायनीयं मं
हनीयं धनमस्ति यन्मइहनास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्दा ॥३७॥
तव्यमद्रिव अद्रिरादृणात्येनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते राधः

इति धननाम राध्नुवंत्येतेन तन्नस्त्वं वित्तेनो भाभ्यां हस्ताभ्यामाहर उभौ समुब्धौ
भवतो दमूनादममना वा दानमना वा दांतमना वाऽपि वा दम इति गृहनाम त
न्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥ ॥४॥ जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमु
पयाहि विद्वान् ॥ विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा भोजना
नि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहा
णीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवंति दुस्तर्प्याः इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्
सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि विहत्यान्येषां बला
नि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो
मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ॥५॥ संमातपंत्यभितः सपत्नीरि

॥२८॥ वपर्शवः॥ मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी
॥ संतपंति मामभितः सपत्न्य इव पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि
सूत्राणि व्यदंति स्वांगाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदंतीति वा संतपंति मा
ध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी। जानीतं मेऽस्य द्यावा
पृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृ
ङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया परिबभूव वापि वा प्रसंख्याना
मेवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः॥ ॥६॥ इषिरेण ते म
नसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः॥ सोम राजन्प्रण आयूंषि तारीरह्ना ॥२८॥
नीव सूर्यो वासराणि॥ इषिरेण वेषणेन वार्षणेन वा। तेन मनसा सुतस्य भक्षी

तिजहा जघानेत्यर्थः॥ ॥१॥ को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत्॥ जहा
को अस्मदीषते॥ मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यान्मर्यादा मर्यै
रादीयते मर्यादा मर्यादिनो विभागो मेथ्यति-क्रोशकर्मा पापकं जघानक
मह जातु कोऽस्माद्भीतः पलायते। निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या पा
शसमूहः पाशः पाशयतेर्विपाशनात्॥ ॥२॥ वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रि
यमेधा ऋषयो नाधमानाः॥ अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यास्मा
न्निधयेव बद्धान्॥ वयो वेर्बहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः उ
पसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुषश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्धि
पूरय देहीति वा मुंचास्मान्पाशैरिव बद्धान्॥ पार्धितः शोणितः शितायतः

सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ॥ अत्रा सखायः सख्या
॥२९॥ नि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनंतः सक्तु
ः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति यत्र धीरा
मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवंतो ध्यानवंतस्तत्र सखायः सख्या
नि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं
भंदनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वा
लक्षणाद्वा लप्स्यमानाद्वा लांछनाद्वा लषतेर्वा स्याल्लेष्माकर्मणो लगतेर्वा स्याद्वा
श्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्या ॥२९॥
मः ॥ ॥१०॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं संजभार ॥ यदेदयु

महिपित्र्यस्येव। धनस्य प्रवर्धय चनमायं विसोमराजन्। अहानीव सूर्यो वा
सराणि। वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा। कुरुतनेत्यनर्थका
उपजनाः भवन्ति कर्त्तन हन्तन यातनेति। जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रिय
ते धीयते वा॥ ॥७॥ मरुत्वांइंद्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय।
आसिंचस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां। मरुत्वान् इंद्र मरुद्भि
स्तद्वान् वृषभो वर्षिता। रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिबा सोममनुष्वधम
न्नं। अन्नं मदाय मदनीयाय जैत्राय। आसिंचस्व जठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोममित्यौ
पमिकं माद्यतेः। इदमपीतरन्मधैतस्मादेव। त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुता
नां॥८॥ ॥तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा॥९॥

मीताः। समीरितोताः सु समी[illegible]न्वान
॥४०॥ रितांताः इष्वंतीवा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमावापिवा
शिरसआदित्योभवतियदनुशेतेसर्वाणिभूतानिमध्येचैषांतिष्ठतीदमपी
तरछिरएतस्मादेवसमाश्रितान्येतदिंद्रियाणिभवंति। संश्रुत्पासोदिव्या
सोअसाः। श्रुत्रश्वावलेगतिकर्मणोदिव्यादिविजाश्रयाअतनाः। हंसाइवश्रे
णिशोयतंते। हंसाहंतेघ्नंत्यध्वानं श्रेणिशइतिश्रेणिः श्रयतेः समाश्रिताभवं
ति। यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्मअजनिमाजिमश्वाअस्मादित्युत्तुतिरश्वः स्या
दित्यादश्वोनिस्तष्टइति। सुरादश्वंवसवोनिरतष्टेत्यपिनिगमोभवति॥ १३॥ ॥४०
कायमानोवनात्वंयन्मातॄरजगन्नपः। नतत्तेअग्नेप्रमृषेनिवर्तनंयद्दूरेस

न्निहाभवः॥ कायमानश्चायमानः कायमानइतिवावनानित्वंयन्मातॄरपोग
मउपशाम्यं। नतत्तेअग्नेप्रमृषेनिवर्तनंयद्दूरेसन्निहाभवसिजायमानः॥
क्रोधंनयंतिपशुमन्यमानाः लुब्धमृषिंनयंतिपशुमन्यमानाः॥ शीरंपावक
शोचिषं। पावकदीप्तिं। अनुशायिनमितिवाशिनमितिवा॥ ॥१४॥ कनीनके
वविद्रधेनवेद्रुपदेअर्भके। बभ्रू यामेषुशोभेते॥ कनीनकेकन्यकेकन्याक
मनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवाकमनेनानीयतइतिवाकनतेर्वास्यात्कांतिक
र्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानिसप्तम्याएकवचनानीतिशाकपूणिर्विष्वि
धयोर्दारुपादोर्दारुदृणातेर्वाद्रुणातेर्वातस्मादेवद्रुनवेनवजातेअर्भकेअ
वृधतेयथातदधिष्ठानेषुशोभेतेएवंबभ्रूयामेषुशोभेतेबभ्रुरश्वयोः सं

स्तवई द्वं वमे दाश्चिदं वमेदादित्य बिभिः प्रसंख्याय॥ हुवास्त्वा अधिलुग्वृभि।
॥४१॥ सुवास्तु नंदी तुग्वनीर्थं भवतिल्लणं मेत द्मयंति।कुविन्नं सं तेमरुतः पुनर्नः।
पुनर्नो न मंतेमरुज्जोन सतद्दस्तु परिष्टा द्व्या ख्यास्यामः।येतेमदाआहनूस।
विहायसस्तेभिरिंद्रं चोदयद्दातवेमघं।।येतेमदाआहननवंतोवचनवंतस्मि
रिंद्रं चोदयदानायमघं॥ ॥१५॥उपोअदर्शिशुंध्युवोनवक्षोनोधाइवावि
रकृतप्रियाणि।।अद्मसंनससंतोबोधयंतीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां।
उपादर्शिशुंध्युवः शंध्युदादित्योभवतिशोधनात्तस्यैववक्षोभासोऽध्यूढमिद
मपीतरद्वक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्युरुच्यते।शोधनादेवो ॥४१॥
दकचरोभवत्यापोपिशुंध्यवउच्यंतेशोधनादेवनोधानग्नविर्भवतिनवनंदधा

क्रहारतः सधस्थादाद्रा वीवा सस्तनुतेसिम स्मै॥ तत्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महित्वं।
मध्येय कर्मणा क्रियमाणानां विततंसंजहियत्तेयदासावयुंक्ताहरणानादि
त्य रश्मीन्हरितोऽश्वानितिवाऽथ रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मैवेसरमहरवयु
वस्त तीसर्वस्मादपिवोपमार्थेस्याद्रात्रीववासस्तनुतेइतितथा।पिनिर्मो
भवति।पुनःसमव्यद्विततंवयंती।समवासीत्तु॥ ॥११॥इंद्रेणसंहिदृक्षसे
संजग्मानोअबिभ्युषा॥मंदूसमानवर्चसा॥इंद्रेणहिसंदृश्यसेसंगच्छमा
नोबिभ्युषागणेन।मोदिष्णुवास्थोविवामंदुनातेनेतिस्यात्समानव
र्चसेत्येतेनव्याख्यातं॥ ॥१२॥ईर्मांतासःसिलिकमध्यमासः संशूरणासो
दिव्यासोअत्याः॥हंसाइवश्रेणिनोयतंतेयदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः॥इ

॥४२॥ दयतेर्वनानीति दहतिकर्मा दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्व[illegible]यमानो विशन्क्रूनितीहिंस
कर्मा । इमे सुतासः इंदवः प्रातरित्वनासजोषसा । पिबतमश्विनातान् । अयंहिवां
ऊतये वंदनाय मां वायसो दोषाद्दयमानो अबूबुधत् । दयमान इति । नूचिदिति
निपातः पुराणनवयोः नूचेति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां । अद्य च पुराच
तदेव कर्म नदीनां । नू च पुराच सदनं रयीणां । अद्य च पुराच सदनं रयीणां । रयि
रिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ ॥१७॥ विद्यामतस्य ते वयमकूपारस्य दा
वने ॥ विद्याम तस्य ते वयमकूपरणस्य दानस्य । आदित्योप्यकूपार उच्यते ।
अकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोप्यकूपार उच्यते ऽकूपारो भवति महापारः क ॥४२॥
च्छपोप्यकूपार उच्यते ऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छं पातीति कच्छेन पा

तिसयथा स्त्कत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते ऽस्मसदस्मान्नुभ
वस्यमसादिनीतिवा अस्मस्नेनीनितिवा ससन्तोबोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयु
षीणां। स्वपतोबोधयंती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां तिवाशीमंत
इत्यूपिण्यः। ईषणिनइति वैषणिनइति वार्षणिनइतिवा वाशीतिवाङ्गामवाश्य
तइतिसत्याः। शासावाधयेऽपितमिगरणीहीड्वावावाइः क्षणवावर्जुहे। अभि
वहनस्त्कतिमधिषव णाप्रवादस्तुतिं मन्यंते ऐंद्रीवेवशास्यते परितक्मेष्टसुप
रिष्णाइध्वास्यामः॥ ॥१६॥ सुवितेसुइतेस्त तेस्वृगतेप्रजायामितिवा। सुवितेम
धाः इत्यपिनिगमोभवति। दयातिरनेककर्मा। नवेनपूर्वंदयमानाःस्यामेसुप
दयाकर्मा। यएकइद्विदयतेवसुमर्तायदानकर्मा [illegible]कर्मावा। दुर्वर्तुर्भीमो

॥४२॥ पुराण्ययथा रथं पुनर्सुवानं चरणायत [illegible] यौतुकर्मा तक्षतिः करो
तिकर्मा। रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यंते
ऽसृगहनी रजसी उच्येते। रजांसि चित्रा विचरंतीति तन्यवइत्यपि निगमो
भवति। हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यत उदकं हर उच्यते लोका हरांस्युच्यंते
ऽसृगहनी हरसी उच्येते। प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भव
ति। जुहुरे विचितयंतः। जुहुरे विचेतयमाना व्यंतद्वत्येषोऽनेककर्मा। प
दं देवस्य नमसा व्यंत इति पश्यंतिकर्मा। वीहि शूर पुरोळाशमिति खादति
कर्मा। वीतं पातं पयस उस्रियायाः। अश्नीतं पिबतं पयस उस्रियायाः। उस्रियेति स
गोनाम। उस्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च। त्वमिंद्र मतिभिः सुतं सुनीथासो व ॥४२॥

सूयवं। गोभिः क्राणा अन्नूषत गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत। आ त्वषिंच हरिमं
द्रो रुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आ सिंचस्व हरिं द्रो रुपस्थे द्रुमम
यस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीतरो हरिरेतस्मादेव। वाशीभिस्तक्षत
अश्मन्मयीभिः। वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा। स शर्धदर्यो वि
षुणस्य जंतोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः। स उत्सहतां यो विषुणस्य जंतो
र्विषमस्य। मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः। शिश्नं श्नथतेः। अपि गुर्ऋतं नः स
त्यं वा यज्ञं वा॥ ॥१९॥ आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजा
मि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत्॥ आगमिष्यंति
तान्युत्तराणि युगानि। यत्र जामयः करिष्यंत्य[illegible]जामिकर्माणि। जाम्यतिरेकना

मबालिशस्यवाऽसमानजातीयस्यवोपजानूप्रेहीति वृषभायबाहुमन्यमि
॥४४॥ छस्वसुभगेपतिंमदितिव्याख्यातं॥ २० ॥ द्यौर्मेपिताजनितानाभिरत्रबं
धुर्मेमातापृथिवीमहीयं॥ उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरंतरत्रापितादुहितुर्ग
र्भमाधात्॥ द्यौर्मेपितापातावापालयितावाजनयितानाभिरत्रबंधुर्मेमाता
पृथिवीमहीयं॥ बंधुः संबंधनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्यासन्नद्धागर्भाजायंत
इत्याहुरेतस्मादेवज्ञातीन्सनाभयइत्याचक्षतेसबंधवइतिचज्ञातिः संज्ञाना
त्॥ उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरंतः उत्तानउत्ततानूर्ध्वतानोवात्रपितादुहितु
र्गर्भंदधाति। पर्जन्यः पृथिव्याः शंयु सुखयुः अथानः शंयोररपोदधातरि ॥४४॥
पोरिप्रमितिपापनाशिनीभवतःशमनंचरोगाणांयावनंचभयानामथापिशं

तीतिवाकूपेनपिबतीतिवाकछः खछः खछदोयमिपीतरोनदीकछएतस्मादेव
कुमुदकंतेनछाद्यते॥ शिशीतेशृंगेरक्षसेविनिक्षे। निश्यतिशृंगेरक्षसेवि
निक्षणनायरक्षोरक्षितव्यमस्माद्रहसिक्षणोतीतिवारात्रौनक्षतइतिवा
॥ अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः। सुतुकनैः सुतुकनेरितिवासुप्रजाः सुप्र
जोभिरितिवा॥ सुप्रायणाअस्मिन्यज्ञेविश्रयंतां॥ सुप्रगमनाः॥ ॥१८॥
देवानोयथासदमिद्वृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे॥ देवानोय
थासदावर्धनायस्युरप्रायुवोप्रमाद्यंतोरक्षितारश्चाहन्यहनि। च्यवन
ऋषिर्भवतिच्यावयितास्तोमानांच्यवनमित्यस्यनिगमाभवंति॥ युवं
च्यवानंसनयंयथारथंपुनर्युवानंचरथायतक्षथुः॥ युवंच्यवानंसनयं

वीनी वायमानंनी वैरयमानंनी वैर्नीचि। भवत्सुखे स्सवितं भवति जस्तमिवश्ये
॥४५॥ नंश्येनः शंसनीयं गच्छति। अवक्ष्याहि शुमद्यचेमृथं। अवक्ष्या। पिपर्तु मद्यम्
थं प्रशंसां च मृथं वधनं च मृथं चेति वा मृथं यौतेः समायुर्थं भवति। इंधा
नेऽग्नंजरते स्वाधीः। गपाति। मंदी मंदतेः स्तुतिकर्मणः। प्रमंदिने पितुम
दर्चता वचः प्रार्चित मंदिने पितुमद्वचो। गौर्व्याख्यातः॥ ॥२४॥ अत्राहगोर
मन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं॥ इत्थाचंद्रमसोगृहे॥ अत्राहगोः सममंसत आदि
त्यरश्मयः स्वन्नामापीच्यं मपगत मपचित मपिहितमंतर्हितं वा। अमुत्र चंद्र
मसोगृहे। गातुर्व्याख्यातो। गातुं कृणवन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भव ॥४५॥
ति। दंसयः कर्माणि दंसयंत्येनानि। कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निग

युर्वाहृस्यस्य उच्यते।तत्वंयोराधृषोमहेगा।त्वंयज्ञायगा।तुंयज्ञपतयइत्यपिभि
गमोभवतिगमनंयज्ञायगमनंयज्ञपतये॥ ॥२१॥अदितिरदीनादेवमाता
॥ ॥२२॥अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता।सपितासपुत्रः॥विश्वेदे
वाअदितिःपंचजना।अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं।इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट
एतान्यादीनानीतिवा।यमेरिरेभृगवः।एरिरेइतीर्तिरुपसृष्टोभ्यस्तः॥२३॥
।उतस्मैनंवस्त्रमथिंनताइमनुक्रोशंतितस्कंतयंभरेषु॥नीचायमानंज
सुरिंनश्येनंश्रवश्चाछापशुमच्चयूथं॥अपिस्मैनंवस्त्रमथिमिववस्त्रमाथि
नंवस्त्रंवस्तेःस्तायुरितिस्तेननामसंस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्ताःस्त्यस्य
तेर्वास्यादनुक्रोशंतिक्षितयःस्युयामेषुसंग्रामनामनिप्रसरतेर्वाहरते

नि० पू०

३४

मानोररिर्वांअजाश्वत्रवस्यतामजा॥ विपूषणमा॥ हाजाश्वाऽजाअजना।
॥४६॥ अथानुदात्तं॥ दीर्घायुरस्यायःपतिर्जरैःत्रातिशरदः शतं॥ दीर्घायुरस्यायःप
तिर्जरैवानुसरदः शतं॥ शरद्धृताअस्यामोषधयोभवंति शीर्णाआपइतिवा
स्थे त्यस्याइत्येतेनव्याख्यातं॥ ॥२५॥ अस्यवामस्यपलितस्यहोतुस्तस्यभ्रा
तामध्यमोअस्त्यश्नः॥ तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्यात्रापश्यंविश्पतिंस
प्तपुत्रं॥ अस्यवामस्यवननीयस्यपलितस्यपालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य
तस्यभ्रातामध्यमोअस्त्यश्नोभ्राताभरतेर्हरतिकर्मणोहरतेभागंभर्त
व्योभवतीतिवा॥ तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्याऽयमग्निःसहस्विपास्त ॥४६
त्रापश्यंसर्वस्यपातारंवापालयितारंवाविश्पतिंसप्तपुत्रंसप्तमपुत्रं
सर्पणपुत्रमितिवासप्तसृप्ताःसंख्यासप्तादित्यरश्मयइतिवदंति॥ ॥२६॥
सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकोअश्वोवहतिसप्तनामा॥ त्रिनाभिचक्रमज
रमनर्वंयत्रेमाविश्वाभुवनाधितस्थुः॥ सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकचा
रिणंचक्रंचक्रतेर्वाचरतेर्वाक्रमतेर्वाकामयतेर्वएकोअश्वोवहतिसप्तनामा
दित्यःसप्तास्मैरश्मयोरसानभिसंनामयंतिसप्तैनमृषयःस्तुवंतीति
वेदमपीतरंनामैतस्मादेवाभिसन्नामात्संवत्सरप्रधानउत्तरोऽर्धर्चस्त्रि
नाभिचक्रंत्र्यृतुःसंवत्सरोग्रीष्मोवर्षाहेमंतइति॥ संवत्सरःसंवसंतेऽस्मिन्भू
तानिग्रीष्मोग्रस्यंतेऽस्मिन्रसावर्षावर्षत्यासुपर्जन्योहेमंतोहिमवान्हिमं
पुनर्हंतेर्वाहिनोतेर्वाऽजरमजरणंधारणंमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्यत्रे

म

ऽमानिसर्वाणिभूतान्यभिसंतिष्ठंतेतंसंवत्सरंसर्वंब्राह्मणाभिस्तौतिपंचारे
॥४७॥ चक्रेपरिवर्तमानेइतिपंचर्तुतयापंचर्तवःसंवत्सरस्येतिचब्राह्मणंहेमंत
शिशिरयोःसमासेन।षळरआहुरर्पितमितिषळृतुतयाऽराःप्रत्यृतानाभौ
षट्पुनःसहते।द्वादशारंनहितज्जराय।द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमितिमासा
मा नांमासानाराःप्रधिःप्रहितोभवति।तस्मिन्त्साकंत्रिशतानशंकवोऽर्पिताःषष्टि
र्नचलाचलासः।षष्टिश्चहवैत्रीणिचशतानिसंवत्सरस्याहानीतिचब्राह्म
णंसमासेन।सप्तशतानिविंशतिश्चतस्थुःसप्तचवैशतानिविंशतिश्चह ॥४७॥
रात्रा इतिचब्राह्मणंविभागेनविभागेन॥ ॥२७॥ ॥अथषष्ठःखण्डः॥+संवत्सरस्या+
एकार्थकोऽनुवयःस्थुपणीयादिंद्रउक्षोदमूनाःसंमातपंतीषिरेणमरुत्वा

ऽभवतिदंसयःकर्माणिदंसयंत्येनानि।कुत्सायमन्मन्नह्यश्चदंसयइत्यपिनि
गमोभवति।सततावनैनमश्नोत्यंहतिः।सततावनैनमश्नोत्यंहतिरंह
श्चांहश्चाहतेर्निरूढोपधाद्विपरीतात्।बृहस्पतेचयसइत्पियारुं।बृहस्प
तेयज्ञातेयासिदेवपीयुंपीयतिर्हिंसाकर्मा।वियुतेद्यावापृथिव्यौविय
वनात्।समान्यावियुतेदूरेअंते।समानंसम्मानमात्रंभवति।मात्रामानात् दूरं
व्याख्यातमंतोऽततेः।ऋधगितिपृथग्भावस्यप्रवचनंभवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे
दृश्यते।ऋधगयाऋधगुताशमिष्ठाः।ऋध्नुवन्त्साक्षीऋध्नुवन्नशमिष्ठाः
इतिवास्याइतिचास्येतिचउदात्तंप्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशेतीव्रार्थ
तरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तं।अस्याऊषुणउपसातयेभुवोऽहेळ

निं०पू० अ५

ध्यानीयं भवति। आ मन्त्रेभिः सिंचता मद्यमंधः। स्वा आसिंचत मंत्रैर्मदनीयमंधो
॥४८॥ ऽन्नम मन्त्रे पात्रममा अस्मिन्नल्पं दंत्स्य मा पुनरागमितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यंधउ
च्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमंधंतम इत्यभिभाषंते ऽयमपीतरोंऽध एत
तस्मादेव। पश्यदक्षण्वान्न विचेतदंध इत्यपि निगमो भवति॥ ॥१॥ असश्च
सीरा रिधारे पयस्वती। असश्चमाना इति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हं
तिकर्मा ऽनवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। द
द्विप्रयज्यु मालयो वनुष्यतिवर्यं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञमभि
जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां ॥४८१॥
पापत्यमानो वाऽवपततीति वा पापत्सेवो स्यात्कुष्यतिरप्येवं कर्मा। इंद्रेणयु

तितउसक्तुमिवतत्स्वर्यस्यंद्रेणसमीमीतासंकायमानःकनीनकेवोपोऽदर्शीसु
वित्तविद्धामदेवानआधद्योमेदितिरदितिरुतस्मात्राहास्यवामस्यसप्तयं
अंतिसप्तविंशतिः॥ ॥२७॥ ॥इतिनिरुक्तेचतुर्थोध्यायः॥ ॥सस्निमविद
च्चरणेनदीनां॥सस्नातंमेघं॥वाहिष्ठोवांहवानांस्तोमोदूतोहुवंनरा॥वोढ
तमाह्वानानांस्तोमोदूतोऽह्वयन्नरौनरामनुष्यान्नयंतिकर्मसुदूतोजवते
र्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वा॥दूतोदेवानामसिमर्त्यानामित्यपिनिगमोभवति॥वा
वशानोवष्टेर्वावाश्यतेर्वा॥ससस्यचर्म्मरुषीर्वावशानइत्यपिनिगमोभवति
वार्यंवृणोतेरथापिवारतमं॥तद्वार्यंवृणीमहेवरिष्ठंगोपयत्यं॥तद्वार्यंवृणीम
हेवर्षिष्ठंगोपयितव्यंगोपायितारोयूयंस्थयुष्मभ्यमितिवाऽधइत्यन्ननाम॥

पत्यसोमोदुग्धाप्स्यःक्षरतिसर्वेक्षियतीतिनिगमौ।शिशाकस्रणिः॥श्वात्रमितिक्षि
॥४९॥ प्रनामाऽऽशुअतनंभवति।सपतत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जात
वेदाः॥सपतत्रिचेत्वरंस्थावरंजंगमंचयत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाइति
रवनातः॥आनाम्यंयथोतयज्ञस्यापिनिगमोभवति।हासमानेइत्युपरिष्टाद्व्या
ख्यास्यामः।वम्रकःपड्भिरुपसर्पदिन्द्रं।पानैरितिवास्पाशनैरितिवास्पर्श
नैरितिवा।ससन्नपक्वमविदच्छुचंतं।स्वपनमेतन्माध्यमिकंज्योतिरनित्य
दर्शनंतदिवाविदज्जोज्वल्यमानं।द्विताचसत्तास्वधयाचशंभुः।द्वैधंसत्ता
मध्यमेचस्थानउत्तमेचशंभुःसुखभूः।मृगंनव्रामृगयंते।मृगमिवव्रात्याः ॥४९॥
प्रैषः॥२॥वाराहोमेघोभवतिवराहारः।विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्तेत्यपि

निगमोभवत्ययमपीतरोवराहएतस्मादेव।वर्हमाहारमाहार्षमितिचब्राह्मणं।वृह
स्पतिमूलानिवरंवरंमूलंवृहतीतिवा।वराहमिन्द्रएमुषमित्यपिनिगमोभवत्यं
गिरसोपिवराहाउच्यंते।ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः।अथाप्येतेमाध्यम
कादेवगणावराहवउच्यंते।पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतोव
राहून्।स्वसराण्यहानिभवंतिस्वयंसारीण्यपिवास्वरादित्योभवतिसए
नानिसारयति।उस्राइवस्वसराणीत्यपिनिगमोभवति।शर्याअंगुलयो
भवंतिशर्याइषवःशरमय्यः।शरःशृणातेः।शर्याभिर्नभरमाणोगभस्त्यो
रित्यपिनिगमोभवत्यर्कोदेवोभवतियदेनमर्चंत्यर्कोमंत्रोभवतियदनेन
मर्चंत्यर्कमन्नंभवत्यर्चतिभूतान्यर्कोवृक्षोभवतिसंवृतःकटुकिम्ना॥४॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः॥ ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतउद्वंशमिवये
॥५०॥ मिरे॥ गायंति त्वा गायत्रिणः प्रार्चंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत
उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भव
ति यद्विपुनाति भूमिं। उत पव्या रथानामद्रिं भिंदंत्योजसा। तं मरुतः क्षुरप
विना व्ययुरित्यपि निगमो भवति। वक्षो व्याख्यातं। धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मा
दापः। तिरो धन्वाति रोचत इत्यपि निगमो भवति सिनमन्नं भवति सिनाति
भूतानि। येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति। इत्थामुष्येत्येते
न व्याख्यातं। सचा सहेत्यर्थः। वसुभिः सचाभुवा। वसुभिः सहभुवौ। चिदिति ॥५०
निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिद

आतरूपेम वत्रमित्यपि निगमो भवति। भंदना भंदते स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रि
यो भंदते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भंदना उदियर्ति प्रजावती
रिति च। अन्येनमदाहनो याहि तूयं। अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव
भाषमाणेत्यसभ्यभाषणा। दाहनाद्वा भवत्येतस्मादाहनः स्यादाहविर्नदो भ
वति नदतेः स्तुतिकर्मणः। नदस्य मा रुधतः काम आगन्। नदस्य मा रुधतः का
म आगमत्संरुद्धः प्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयंते॥२॥
॥ ॥ नयस्य द्यावापृथिवी न धन्वनांतरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। अक्षा इति
एके। अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः सिंहं प्रत्यंचम
त्साः। क्षिपति निगमः पूर्वं क्षरति निगमनं तदद्यते के अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षि

रिरग्नेतवस्विदा॥ तोदस्येवशरणआमहस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्य
॥५१॥ रिरमित्रऋच्छतेरीश्वरोप्यरिरेतस्मादेवयदर्यदेवस्याग्नावाङ्मोहूयंतेद्रूसे
तदद्धैवमवक्ष्यत्। तोदस्येवशरणआमहस्य। तुदस्येवशरणेऽधिमहतःस्वे
चासुअंवन।आजुहानोघृतपृष्ठस्वंचाइत्यपिनिगमोभवति।शिपिविष्टो
विष्णुरितिविष्णोर्द्वेनाम्नीभवतःकुत्सितार्थीयंपूर्वंभवतीत्यौपमन्यवः॥७॥
किमित्तेविष्णोपरिचक्ष्यंभूत्प्रयद्ववक्षेशिपिविष्टोअस्मि।मावर्पोअस्मदप
गूहएतद्यदन्यरूपःसमिथेबभूथ॥ किंतेविष्णोप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्या
पनीयंयन्नःप्रब्रूषेशेपइवनिर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपिवाप्रशंसा ॥५१॥
नामैवाभिप्रेतंस्यात्।किंतेविष्णोप्रख्यातमेतद्भवति।प्रख्यापनीयंयदुतप्रब्रूषे।

क्षि।मनासि।चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस्वइतिवा।आइत्याकारउपसर्गः।पुरस्ता
द्देव व्याख्यातोऽथाप्यध्यर्थेदृश्यते।अभ्रमाँअपः।अभ्रेआ।अपः।अपोऽभ्रे
धीतिघ्नं द्योततेर्यशोवान्नंवा।अस्मेद्युम्नमधिरत्नंचधेहि।अस्मासुद्युम्नं
चरत्नंचधेहि॥५॥पवित्रंपुनातेर्मंत्रःपवित्रमुच्यते।येनदेवाःपवित्रेणात्मान
पुनतेसदेत्यपिनिगमोभवति।रश्मयःपवित्रमुच्यंते।गभस्तिपूतोनृभिरद्रि
भिःसुतइत्यपिनिगमोभवत्यापःपवित्रमुच्यंते।शतपवित्राःस्वधयामदंती
र्बहूदकाः।अग्निःपवित्रमुच्यतेवायुःपवित्रमुच्यतेसोमःपवित्रमुच्यतेसूर्यः
पवित्रमुच्यतइंद्रःपवित्रमुच्यतेअग्निःपवित्रंसमापुनातुवायुःसोमःसूर्यइं
द्रःपवित्रंतेमापुनंत्वित्यपिनिगमोभवति।तोदस्तुद्यतेः॥६॥पुरुहादाश्वांन्वोचे

रोदीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतीजनयंतप्रशस्तं।।दूरेदृशंगृहपतिमथर्युं।।
।।५२।। दीधितयोऽङ्गुलयोभवंतिधीयंतेकर्मस्वरणीप्रत्यृतएनेअग्निःसमरणा
ज्जायतइतिवाहस्तच्युतीहस्तप्रच्युत्या।जनयंतप्रशस्तं।दूरेदर्शनंगृ
हपतिमतनवंतं।।१०।।एकयाप्रतिधापिबत्साकंसरांसित्रिंशतं।।इंद्रःसो
मस्यकाणुका।।एकेनप्रतिधानेनापिबत्साकंसहेत्यर्थः।इंद्रःसोमस्य
काणुका।कांतकानीतिवाक्रांतकानीतिवाकृतकानीतिवेंद्रःसोमस्यकां
तइतिवाकणेघातइतिवाकणेहतःकांतहतस्तत्रैतद्याज्ञिकावेदयंतेत्रिंश
दुक्थपात्राणिमाध्यंदिनेसवनएकदैवतानितान्येतस्मिन्कालएके ।।५२।।
नप्रतिधानेनपिबंतितान्यत्रसरांस्युच्यंतेत्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रा

स्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येतिनैरुक्तास्तद्याएताश्चांद्रमस्यआगामिन्यआपोभवंतिर
श्मयस्ताअपरपक्षेपिबंतितथापिनिगमोभवति।यमक्षितमक्षितयःपिबंति
तितंपूर्वपक्षस्येतिनैरुक्ताआप्याययंतितथापिनिगमोभवति।यथादेवाअं
शुमाप्याययंतीत्यध्रिगुमंत्रोभवतिगव्यधिकृतत्वादपिवाप्रशंसानामैवाभि
प्रेतंस्यात्तच्छंदवत्वादध्रिगोशामीध्वंसुशमिशामीध्वंशामीध्वमध्रिगवित्यग्नि
रप्यध्रिगुरुच्यते।दुष्यंध्योतंस्यध्रिगोशाचीकः।अधृतगमनकर्मवानिंद्रो
प्यध्रिगुरुच्यते।अध्रिगवओहमिंद्रायेत्यपिनिगमोभवत्यांगूषःस्तोम
आघोषः।एनांगूषेणवयमिंद्रवंतः।अनेनस्तोमेनवयमिंद्रवंतः।।११।।आपां
तमन्युस्तृपलप्रभर्माधुनिःशिमीवांछरुमाँऋजीषी।।सोमोविश्वान्यतसा

वनानि नार्वाभि दृं प्रतिमानानि देभुः ॥ आपांतितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहा
॥५३॥ रीस्तृप्रप्रहारी सोमो वेंद्रो वा धुनिर्धुनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शरुक्रोते
र्वा ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषम पार्जितं भवति
तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैंद्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति हर्यश्वस्य सभगे
ख धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवंति फले हिता भवंतीति वा बधातेर्हरी धा
ना उपस्त्र ऋजीषिं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्याजिनापदिश्यासेनोपहिते
नोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वाभि
दृं प्रतिमानानि दाभ्नुवंति येरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दाभ्नुवंसर्वाण्येवैनमप्र ॥५३॥
प्याविनश्यंतीतींद्रप्रधानेत्येके नैघंटुकं सोमकर्मेत्यपरं ॥ अ

शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यंते तैराविष्टो भवति ॥ मा
वर्पो अस्मदप गूह एतत् । वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समि
थे संग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्यास्तरान्तपसेनि केवनाय ॥८॥ प्रतत्ते अ
द्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्या
न्क्षयंतमस्य रजसः पराके ॥ तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसाम्यर्योऽह
मस्म्यीश्वरः स्तोमानामर्यस्त्वमसीति वा तं त्वा स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति
महतो नामधेयमुदितो भवति । निवसंतमस्य रजसः पराके पराक्रांते ॥ आ
घृणिरागतहृणिः ॥ आघृणे संसचावहै । आगतहृणे संसेवावहे पृथुज्रयाः
पृथुजवः ॥ पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापदायेयुर्दस्योः ॥ १ ॥ अग्निं न

रेक्णः धारयंतं पुष्करमंतरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यं वेद
॥५४॥ मपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेर्वपुर्नवतेः कांतिर्वा प्रज्ञा
वा॥१४॥ स इत्तमो वयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार॥ स तमो प्रज्ञानं ततन्वं
ततं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार। वाजपस्त्यं वाजपतनं। सनेम वाजपस्त्यमित्य
पिनिगमो भवति वाजगंध्यं गध्युत्युत्तरपदं। अश्याम वाजगंध्यमित्यपिनि
गमो भवति गंध्यं गृह्णातेः। ऊर्ध्वा वाजनगंध्यं युप्सुषाणीत्यपिनिगमो भवति
गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा। आगधिता परिगधितेत्यपिनिगमो भवति। कौरया
णः कृतयानः। पाकस्थामा कौरयाण इत्यपिनिगमो भवति तौरयाणस्तूर्ण ॥५४॥
यानः। सतौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्भिरिंद्र सखिभिः सजोषा इत्यपि

शा॥ उ अश्नुत इति वाऽश्नुते इति वा। अवश्मशारू धद्दाः। अवारूधक्कुशा वारिति
॥१२॥ उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुते ऊरुभ्यामश्नुते ऊर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सा
रिण्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा
स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सानामेति व्यापिनस्तद्रा
भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रा
वरुणयो रेतश्चस्कंद तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥१३॥ उतासि मैत्रावरुणो
वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः॥ द्रप्सं स्कंनं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः
पुष्करे त्वाददंत॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वासिष्ठो र्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः॥
द्रप्सं स्कंनं ब्रह्मणा दैव्येन वा द्रप्सः संभृतः प्सानीयो भवति। सर्वे देवाः पुष्क

नूर्णाशं नगिरेरधी...निगमो भवति। क्षुंक्षुंपम हि छत्रकं भवति। यत्क्षुभ्य
॥५५॥ ते॥१६॥ कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुंपमिव स्फुरत्॥ कदा नः शुश्रवद्गिर इंद्रो अं
ग॥ कदा मर्त्तमराधयंतं पदेन क्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर
इंद्रो अंग। अंगेति क्षिप्रनाम। अंचितमेवांकितं भवति। निचुंपुणः सोमो निचांतपृ
तो भवति निचमनेन प्रीणाति॥१७॥ पत्नीवंतः सुता इम उशंतो यंति वीतये। अपां
जग्मिर्निचुंपुणः॥ पत्नीवंतः सुता इमे अद्भिः सोमाः कामयमाना यंति वीतये पा
नाय अपां गंता निचुंपुणः समुद्रोपि निचुंपुण उच्यते निचमनेन पूर्यते। अवभृथो
पि निचुंपुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणंतीति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुंकुणेत्य ॥५५॥
पि निगमो भवति निचुंपुण निचुंकुणेति च पादे गर्तो भवति। यत्सद्यते॥१८॥ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इंद्रो दधाति। यस्त्वायंतं वसुना प्रा
तरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति। सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै
वय इंद्रो दधाति यस्त्वायंतमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सि
नाति कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च। पादुः पद्यतेः। आविस्त्वं कृ
णुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भासमादित्यो
गूहते बुसं बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्पातय
त्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते॥१९॥ वृकश्चंद्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा वि
कृतज्योतिष्को वा विक्रांतज्योतिष्को वा॥२०॥ अरुणो मासकृद्वृकः पथा यंतं
ददर्श हि। उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी॥ अरुण आ

।।५६।।

ऽश्चनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्त्ता भवति। चंद्रमा वृकः पथा यंतं ददर्श।
नक्षत्रगणमभिजिहीते। निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति। चंद्रमास्तक्ष्णुवानि
वहृदयरोगी जानीत मे अस्य द्यावापृथिव्यौ। वित्या दित्यो पि वृक उच्यते यदा वृंदे।
अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामास्नो यत्सीममुंचतं वृकस्य। आह्वयदुषा अश्वि
नावादित्यो नाभिग्रस्तस्तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं। श्वापि वृक उच्यते वि
कर्त्तनात्। वृकश्चिदस्य वारण। उरामथिः। उरणमथिः। उरण ऊर्णावान्भवत्यू
र्णा। पुनर्वृणोते रूर्णोतेर्वा वृकस्य वाशिन्यपि वृक्युच्यते। शतमेषान्वृक्ये चक्षदानमृ
ज्राश्वं तं पितांधं चकार तस्यापि निगमो भवति। जोषवाकमित्यविज्ञातनामधे ।।५६।।
यं जोषयितव्यं भवति।।२१।। य इंद्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा। जोषवाकं

निगमो भवति। हृयाणो हृणीतयानः। अनु घया कृणु हृयाणेत्यपि निगमो
भवति। हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाणे इत्यपि निगमो भवति। व्यारि
तः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रष्टतः स्तोमा अन्द्रो दीद्यं दते मृद्भुभाव कर्मणः।।१५।।
नियद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रंदिनो रोरुवद्वना।। नियद्वृण
क्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्य चिद्व्रंदिनस्य च शोषयितू रो
रूयमाणो वनेनेति वा वधेनेति वा। अभ्रमुद्गतवीलितेत्यपि निगमो भवति वीडय
तिश्च व्रीडयतिश्च संस्तंभकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते। निष्षपी स्त्रीकामो भव
ति विनिर्गतपसः पसः सपतेः स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परादाः। स
यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः। तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते।

॥५७॥ र्षिः सर्वहेषसोऽ[illegible] र्मिशिवनाव मावधी ह्लूर्मिरूर्णोतेर्नौः प्रणोत्तव्या भ
वति नमतेर्वा तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद्दृष्टव्ययं। तु भवत्युतो समस्मि
न्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्मा। उरुष्याय णो अघाय
तः समस्मादिति पंचम्यामुरुष्यती रक्षाकर्मा। अथापि प्रथमाबहुवचने। नभं
तामन्यके समे॥ २३॥ हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य
चर्षणिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति प्रणातिनिगमौ वा प्रीणाति
निगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः॥ शंब इति वज्रनाम। शमय
तेर्वा। उग्रो यः शंबः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कपूया भवंति ॥५७॥
कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति॥ २४॥ एष त्रयाणामाद्यमाह

बदतः पउग्रहोषिणा न देवाभसथम्भ्रन ।। यइंद्राग्नी सुतेषु वां स्तोमेषु स्थो ।। तितस्या
ऽभ्सीयोऽथयो। यंजोषवाकं बदाति विजंजपः प्रार्जतिहो षिणोन देवौ तस्याम्भी
षः। कृत्तिः कृंततेयशोवान्नंवा। महीव कृत्तिः शरणा तइंद्र। सुमहत्त इंद्र शर
णमंतरिक्षे कृत्तिरेवेतीयमपीतराकृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमयुपमार्थेव ।।
कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदागहीत्यपि निगमो भवति। श्वघ्नी वा कि
तवो भवति। स्वं हंति स्वं पुनराश्रितं भवति। कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने।
कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने कितव। कितवा स्मीति शब्दानुकृतिः ।। कित
वान्बाशी नामकः। सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तं ।। २४ ।। मानःस
मस्य दूढ्यः। परिद्वेषसो अंहतिः। ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ।। मानः सर्वस्य दु

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रं, अंसत्रकोशंसिंचतान्नृपाणं॥ प्रीणीताश्वान्सुहितंज
॥५८॥ यथजयनंवोहितमस्तुस्वस्तिवाहनंरथंकुरुध्वंद्रोणाहावंद्रोणंद्रुमम
यंभवत्याहावआह्वानादावहआवहनादवतोवाऽतितोमहान्भवत्यश्मचक्र
मशनचक्रमसनचक्रमितिवाअंसत्रकोशंमंसत्राणिवःकोशस्थानीयानि
संतुकोशःकुष्णातेर्विकुषितोभवत्ययमपीतरःकोशएतस्मादेवसंचयआ
चितमात्रोमहान्भवतिसिंचतनृपाणंनरपाणंकूपकर्मणासंग्राममुपमिमी
ते।काकुदंताल्वित्याचक्षतेजिह्वाकोकुवासास्मिन्धीयतेजिह्वाकोकुवाको
कूयमानावर्णान्नुदतीतिवाकोकूयतेर्वास्याच्छब्दकर्मणोजिह्वाजोहुवातलु ॥५८॥
तरतेस्तीर्णतममंगंलततेर्वास्याद्विपरीताद्यथातलंलतेत्यविपर्ययः॥२६॥

सुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिंधवः॥अनुक्षरंतिकाकुदंसूर्म्यंसुषिरामिव॥
सुदेवस्त्वंकल्याणदेवःकमनीयदेवोवाभवसि।वरुणयस्यतेसप्तसिंधवः॥सिं
धुःस्रवणाद्यस्यतेसप्तस्रोतांसितानितेकाकुदमनुक्षरंतिसूर्मिकल्याणो
र्मिस्रोतःसुषिरमनुयथा॥बीरिटंतैटीकिरंतरिक्षमेवमाहपूर्वंवयतेरुत्तरमि
रतेर्वयांसीरंत्यस्मिन्भांसिवातदेतस्यामृच्युदाहरंत्यपिनिगमोभवति॥२७॥
प्रवावृजेसुप्रयाबर्हिरेषामाविश्पतीवबीरिटइयाते॥विशामक्तोरुषसः
पूर्वहूतौवायुःपूषास्वस्तयेनियुत्वान्॥प्रवृज्यतेसुप्रायणंबर्हिरेषा
मीयातेसर्वस्यपातारौवापालयितारौवाबीरिटमंतरिक्षंभियोवाभासोवा
ततिरपिवोपमार्थेस्यात्सर्वपतीइवराजानौबीरिटेगणेमनुष्याणांरात्र्या

श्रीतासेपूर्वस्यामभिद्दत्तैवासुध्यानियुतान्प्रपात्स्वस्त्ययनायनियुवान्नियु
॥५९॥ तोऽस्याश्वाभियुतानियमनाद्धानियोजनाद्वाऽछामेराभमितिशारूकपूर्णिः
परीसीमितिव्याख्यातायेनमेनामस्याअस्यैतेनव्याख्यातं।स्यणिरंकुशा
भवतिसरणादंकुशोऽञ्चतेराकुंचितोभवतीतिवानेदीयइत्स्वछयःपकमे
यादित्यपिनिगमोभवसंतिकतममंकुशाद्दायात्पकमोषधमागधाहिसाग
छतिति॥ ॥अथष्टंरवर्लं॥ सस्निमसंध्वंतीनयस्यबराहोगायंतिलापवित्रेपु
रुहाकिमिलेप्रतत्नेऽग्निंनरएकयांपांतमन्युरुवंध्यप्रराउतासिसदूनि
यहृदामर्त्यपत्नीवंतःछुछुरसहकश्वंद्रमाअरुणोमायइंद्राग्नीमानः ॥५९॥
समस्यहविषाजोरःपथक्स्रायन्प्रीणीतस्तुदेवःप्रवाहजेऽस्थाविंशतिः॥२८॥

वहूतयोरूपवतःश्रवस्यानिदुष्टर॥न्येयेशकुर्येज्ञियाभावमारुहमीमेवतेन्य
विशंतकेपयः॥पथ्यक्स्रायन्पृथकस्रयतेःप्रथमादेवहूयोते।येदेवानाहूयंता
कुर्वतश्रवणीयानियाशांसिदुरनुकरणा।न्येयेऽस्वाकुर्वन्यज्ञियाभावमारो
ह्लु ढुमथयेनाशकुर्वन्याज्ञियाभावमारोहुमीमेवतेन्याविशंतेहैवतेन्यविशंत ह्लु
र्ऐणोहैवतेन्यविशंतास्मिन्मेदलोकइतिवर्मइतिबाकूनामसमीरतलमोभ
वति।एताविश्वासवनात्तुमाकुपेस्वयंसूनोसहसोय।निदधिवे॥एता
निसर्वाणिस्थानानितूर्णिमुपाकुरुषेस्वयंबलस्यपुत्रयानिधत्स्वांस्वमंह
सस्थाणंयनुवीकववंवाकवस्वकुअंचितंभवतिकांचितंभवतिकायेंचितंभ
वतीतिवा॥२४॥प्रीणीमाध्यान्हितंजयाथस्वस्तिवाहरथमिलउधर्वे॥द्रो

महनाद्वा॥इमेचिदिंद्ररोदसीअपारेयत्संगृभ्णामघवन्काशिरित्ते॥इ
॥६०॥ मेचिदिंद्ररोदसीरोधसीद्यावापृथिव्यौविरोधनाद्रोधःकूलंनिरुणद्धिस्रो
तःकूलंरुजतेर्विपरीताल्लोष्टोविपर्ययेणापारेदूरपारेयत्संगृभ्णासि
मघवन्काशिस्तेमहान्।अहस्तमिंद्रसंपिणक्कुणारुं।अहस्तमिंद्रकृत्वा
संपिड्ढिपरिक्वणनंमेघं॥१॥अलातृणोवलइंद्रव्रजोगोःपुराहंतोर्भय
मानोव्यार॥सुगान्पथोअकृणोन्निरजेगाःप्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमंतीः॥
अलातृणोऽलयातर्दनोमेघोवलोवृणोतेर्व्रजोव्रजत्यंतरिक्षेगोरेतस्यामा
ध्यमिकायावाचःपुराहननाद्भयमानोव्यार।सुगान्पथोअकृणोन्निरजे ॥६०॥
गाःसुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनायगवां।प्रावन्वाणीःपुरुहूतंधमंतीः॥

॥ ॥इति निरुक्ते पंचमोऽध्यायः॥ ॥त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्य
स्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः॥त्व
मग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भ
वतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक्कुशो
चतेः पंचम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुर
स्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणो
ऽयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः॥इंद्राश्च
शासचस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्॥आशादिशो भवंत्यासादनादाशा उप
दिशो भवंत्यभ्यशनात् ... शिमुष्टिः प्रकाशानां मुष्टिमेवं च महामोषणाद्वा

१ मभुवानदाभमस्य यशानेनदभ्नोतीति। नक्षद्दाभं न तुरिं पचते धामित्यपि नि
॥६१॥ गमो भवत्य स्कृधोयुरकृधायुः। कृधिति ह्रस्वनामनिकृत्तं भवति। योऽ
स्कृधोयुरजरः स्ववानित्यपि निगमो भवति। निष्ष्पा निश्रथ्यहारिणः॥३॥
आजासः पूषणं रथे निश्ष्पास्ते जनश्रियं॥ देवं वहंतु बिभ्रतः॥ आवहंतु
जाः पूषणं रथे निश्रथ्याहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं। बृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्यमस्मा उक्थ्यमिति बृबदुक्थो वा। बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भ
वत्य। ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदु उदरेष्विति वा। ऋदूदरेण सख्या सचेय
त्यपि निगमो भवत्य ऋदूपे इत्यस्य परिस्ताद्व्याख्यास्यामः। पुलुकामः पुरुकामः ॥६१॥
पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवत्यसिन्वती असंखादंत्यौ। असिन्वती

बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति। कपना कंपनाः क्रिमयो भवंति। मोषथा
वृक्षं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति। भाऋजीकः प्रसिद्धभाः। धूमकेतुः
समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति। रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूला
नि। संरुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रव
तेर्वा दूनोतेर्वा क्षिप्ताजूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति। परिघ्रंसमोम
नावां वयो गात्। पर्यगाद्वा ध्वंसमहरवनायाल्लं॥४॥ उपलप्रक्षिण्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वेंद्रवीज्यप्रवदुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः
प्रभुवाचशाकटः शाकिनी गावो जालमस्यंदनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भि
क्षे नव वृत्तयद्वृत्तिसा निगदो व्याख्याता॥५॥ कारु रहं ततो भिषगुपलप्रक्षि

षी ननाः॥ नानाधियोवसूयवोऽनुगाइवतस्थिमेंद्रायेंदोपरिस्रव॥ कारु
॥६२॥ रहमस्मिकर्तास्तोमानांततोभिषक्तललइतिसंताननामपितुर्वापुत्रस्यवो
पलप्रक्षिणीसक्तुकारिकाननानामतेर्मातावादुहितावानानाधियोनाना
कर्माणोवसूयवोवसुकामाअन्वास्थितास्मोगावइवलोकमिंद्रायेंदो
परिस्रवेत्यध्येषणा।आसीनऊर्ध्वामुपसिक्षिणात्युपस्थे।प्रकलविद्वणि
ग्भवतिकलाश्चवेदप्रकलाश्च।दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमानाइत्यपिनि
गमोभवति।अभ्यर्धयज्वाऽभ्यर्धयन्यजति।सिषक्तिपूषाअभ्यर्धयज्वे
त्यपिनिगमोभवति।ईक्षईशिषे।ईक्षेहिवस्वउभयस्यराजन्नित्यपिनिगमो ॥६२॥
भवति।क्षोणस्यक्षयणस्य।महःक्षोणस्याश्विनाकण्वायेत्यपिनिगमोभ

आपोवावहनाद्वावाचोवावदनाद्वाद्भिराहूतमदकंभवतिधमतिर्गतिकर्मा
॥२॥उद्वृहरक्षःसहमूलमिंद्रवृश्चामध्यंप्रत्यग्रंशृणीहि॥आकीवतःस
ललूकंचकर्थब्रह्मद्विषेतपुषिंहेतिमस्य।उद्धररक्षःसहमूलमिंद्रमू
लमोचनाद्वामोषणाद्वामोहनाद्वावृश्चमध्यंप्रतिशृणीह्यग्रमयमाग
तंभवत्याक्रियतोदेशात्सललूकंसंलुब्धंभवतिपापकमितिनैरुक्ताःसर
रूपकंवास्यात्सर्पेरूपस्तस्मात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हंतेः।त्यंचिदित्थाकत्पयं
शयानं।सुखपयंसुखमस्यपयोविस्रुहआपोभवंतिविस्रवणात्।
वयाइवरुरुहुःसप्तविस्रुहसइत्यपिनिगमोभवति।वीरुधओषधयो
भवंतिविरोहणात्।वीरुधःपारयिष्णवइत्यपिनिगमोभवति।नक्षद्दा

सीत्यपिनिगमोभवति।विदथानिवेदनानि।विदथानिप्रचोदयन्नित्यपिनिग
॥ ६३ ॥ मोभवति॥७॥आयंनइवसूर्यविशेदिंद्रस्यभक्षतं॥वसूनिजातेजनमा
नओजसाप्रतिभागंनदीधिम॥समाश्रितास्सूर्यमुपतिष्ठंतेऽपिवोपमार्थे
स्यात्सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंतइति सर्वाणींद्रस्यधनानिविभक्ष्यमाणाःसय
थाधनानिविभजतिजातेचजनिष्यमाणेच तंवयंभागमनुध्यायामओजसा
बलेनौजओजतेर्वाउब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाऽथेयमितराशीराशा
स्तेः।इंद्रायगावआशिरमित्यपिनिगमोभवति।सामेसत्याशीर्देवेष्वस्तितिच
यदातेमर्तोअनुभोगमानड्वादिद्धसिष्ठओषधीरजीगः।यदातेमर्तोभोगम ॥ ६३ ॥
न्वापद्यथग्रसिततमओषधीरगारीर्जरगार्त्तिरिरतिकर्मावागृणातिकर्मावा

वति ॥ ६ ॥ अस्मे ते बंधुः । वयमित्यर्थः । अस्मे यात नासत्या सजोषाः । अस्मा
नित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्रयंधि
मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ।
अस्मदित्यर्थः । उर्वइव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त व
सवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः । पाथोंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । श्येनो न दीय
न्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आ
सां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां
पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं स
वितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा अ

स्तर्थस्यतेः स्तर्पमशान पवनं स्तष्णोतेः शाम्बा तेर्वाऽयस्सोमस्यप्रदानेनयुवाप्या
॥६४॥ मिंद्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं । नव तरमोसासद्दुत्सुपर्णिण्या ह्यारव्यास्यामः ॥
॥९॥ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवंतं य औशिजः ॥ सोमानंसो
तारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः कक्षीवान्कक्ष्या
वानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपित्वयंमनुष्यकक्ष एवाभि
प्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥१०॥ इंद्रासो
मासमघशंसमभ्या घं तपयस्तु चरुरग्निवां इव ॥ ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरच
क्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ इंद्रासोमावघस्य शंसितारमघं हंतेर्नि ॥६४॥
र्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरंत्य

स्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यादे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्र
व्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ताः ॥ द्वेषो धत्तमनवायमनवयं यदन्ये न व्यवेयुर्द्वे
ष इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चर
ते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥११॥ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे
वामवां इभेन ॥ तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ कुरु
ष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तंतुर्वा जालं वाया
हि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा
तृष्व्यानुप्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनामतरतेर्वा त्वरतेर्वाऽस्तासि विध्य
रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा यस्तेगर्भममीवादुर्णा

मयानिमाशये अमीवा अभ्यमनेन व्याख्याता दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा
॥६५॥ क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामं तं दु
रितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यपायेन या विधेप
वीयते व्याधिर्वाभ्ययं वा। अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मति
रात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनीत्यपि निगमो भवति। श्रुष्टी
ति क्षिप्रनाम आशु अष्टीति॥१२॥ तां अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पु
रंधिं॥ तान् अध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगं नासत्यौ चाश्वि
नौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेताराविन्याग्रायणो नासिका ॥६५॥
प्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरंधिर्बहुधीस्तत्कः पुरंधिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश

ग्रहणातिक्रमो वा। मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमंग वित्से। मूढा वयं
स्मो अमूढ स्त्वमसि न वयं विद्मो महत्वमग्ने त्वं तु वेत्थ। शशमानः शंसमानः।
यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति। देवो देवाच्या कृपा॥
देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा कृपतेर्वा कल्पतेर्वा॥८॥ अश्रवं हि भूरिदा
वत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिं
द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं। अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमा
प्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षते असुसमाप्त
इव वरोभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्या
ल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं

गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो
॥६६॥ भवति ॥१४॥ असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि । अ
सुसमीरिताः सुसमीरिते वात समीरिता माध्यमिका देवगणा ये रसेन पृथि
वीं तर्पयंतो भूतानि च कुर्वंति ता आपृजं तत्याति क्रोतःप्रति वचनं । अभ्यक्ता
तदृ नैरष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा । यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् । या
दृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् । उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः । उस्र इव गोपि
ता जाय्यि यज्ञैः ॥१५॥ प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वा
जाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभूवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाऽग्रग्रणेनेति वाऽ ॥६६॥
ग्रसंपादिन इति वाऽपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबंधमाददीत । अधीदिंद्रम

इत्येकमिंद्रइत्यपरंसबृकुकर्मतमःपुरांचदारयितृतमोवरुणइत्यपरंतंप्रज्ञ
यास्तौति।इमामूषुकवितमस्यमायामित्यपिनिगमोभवति।रुशदितिव
र्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणः।संमिश्लस्यरुशद्दर्शिपाजइत्यपिनि
गमोभवति॥१३॥अस्तिहिवःसजात्यंरिशादसोदेवासोअस्त्याप्यं।अ
स्तिहिवःसमानजातितारेशयदासिनोदेवासोअस्त्याप्यमाप्नोतेः।सुदत्रः
कल्याणदानः।त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायइत्यपिनिगमोभवति।सुविदत्रः
कल्याणविद्यः।आग्नेयाहिसुविदत्रेभिरर्वाङित्यपिनिगमोभवत्यानुषगि
तिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवति।स्तृणंतिबर्हिरानुषगित्यपिनिगमोभव
ति।तुर्वणिस्तूर्णवनिः।सतुर्वणिर्महांअरेणुपौंस्यइत्यपिनिगमोभवति।

॥६७॥

भवति॥१६॥सृप्रः सर्पणादिदमपी[illegible]सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा।सृप्र
करस्नमृतय इत्यपिनिगमो भवति।करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ।सुशिप्र
मेतेन व्याख्यातं।वाजेसुशिप्रगोमतीत्यपिनिगमो भवति।शिप्रे हनू नासि
के वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः।विष्पस्य स्पृशि प्रोविष्टर जस्व धेनेदित्यपिनि
गमो भवति।धेना दधातेरं क्षुरमणात्।सचिवेपणात्सर्वकेतेरं सुप्रासेत्यपि
निगमो भवति।द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च।
उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपिनिगमो भवति।अक्र आक्रमणात्।अक्रो
न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपिनिगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः।दूत
ईयसे प्रदिव उराण इत्यपिनिगमो भवति।स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। ॥६७॥

पस्तासां

वृषा सिंधूनां वृषभः स्तियानामित्यपिनिगमो भवति।स्तिपाः स्तियापालन उ
पस्थितान्पालयतीति वा।स नः स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपिनिगमो भव
ति।जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा।अग्रे रूपअ
रूपितं जबारु इत्यपिनिगमो भवति।जरूथं गरूथं गृणातेः।जरूथं हन्यक्षि ता
राये पुरंधिमित्यपिनिगमो भवति।कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भ
वति।स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः।स्कंधो
वृक्षस्य समास्कंनो भवत्ययमपीतरः स्कंध एतस्मादेवास्कंनं काये।अहिः शय
त उपपृक्पृथिव्याः।तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः।तुंजे तुंजे य उत्तरे स्तो
मा इंद्रस्य वज्रिणः।न विंधे अस्य सुष्टुतिं।दाने दाने य उत्तरे।स्तोमा इंद्रस्य

॥६८॥ वोऽब्जिपोनास्यतेर्विंदामि समासि स्वतनेर्बर्हपापरिबर्हणा।। ऊहङ्छ्वाजस्तुरोबर्ह
णा कृतद्इत्यपि निगमो भवति।। [illegible]अस्मे ध्रंसउ[illegible]यकुधानि सोमं
सुनोति भवति घकमांअहतांअपापराक्रस्त तनुष्टिमिहृति तन्त्रशुभ्रेमघ
वायः कवासखः।। घ्रंसइत्यहर्नाम[illegible]स्यंतेऽस्मिग्रसागोरूधउ धततरंभ
वत्सु पोनधमितिवा स्नेहानुप्रदान सा[illegible]न्याद्रात्रिरघ्रूधकुच्यते। तद्योऽस्मा
अन्यापिवाऽऽत्रसोमंसुनोति भवत्यहद्धे[illegible]तनवान पोहत्यपोहति शक्रेऽस्ति
लनिघुधर्मसंतानाद् पेतमलंक्रस्नुमयज्वानं तन्द्रशुभ्रे तन्द्रशोभयितारं
मघवायः कवासखोयस्यकप्रूयाः सखाय।। न्याविध्यादिलीबिशस्यदृ ॥६८॥
ह्ला विश्रृंगिणमभिनच्छुरमिंद्रः।। न्यविध्यदिलाबिलशयस्यदृढानिव्य

स्थितेमाहवींषिचनोदधिधव तोतसोमं।। अहीन्द्रप्रस्थितानीमानिहवींषि
चनोदधिषचनइत्यन्ननाम। पचतिनामीभूतस्तमेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्णा
मित्यपि निगमो भवत्यपिवामेदसश्चपशोश्च सात्वं द्विवचनं स्याद्घृत्वहोकव
चनार्थः प्रसिद्धंतद्भवति। पुरोळाअग्नेपचतः इतियथाशुरुधआपो भवंति
शुचसंरुंधंति न्तस्याहिशुरुधःसंतिपूर्वीरित्यपिनिगमो भवति।। अभिनो
भिनमात्रेोमहाभवत्यभ्यमितोवा। अभिनः सहोभिरित्यपिनिगमो भवति।
जज्झतीरापो भवंतिशब्दकारिण्यः। मरुतोजज्झतीरिवेत्यपिनिगमो भव
तिकुताऽप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो[illegible]अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपिनिगमो
भवति। शाशदानः शाशाद्यमानः[illegible]स्वांमतिमतिरथ शाशदान इत्यपिनिगमो

 

॥६७॥

भवति॥१६॥स्तृप्रः स्तर्पणादिदमपि [illegible]रेस्तृप्रमेतस्माद्देवसर्पिर्वा तैलं वा। स्तृप्र
कूरस्नमृतयइत्यपि निगमो भवति [illegible]जो बाहुकमे [illegible]स्नातारो। सुशिप्र
मितेन व्याख्यातं। वाजेषु शिप्रगोमतीत्यपि निगमो भवति। शिप्रे हनू नासि
केवा हनुर्हतेर्नासिका नसतेः। विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने इत्यपि नि
गमो भवति। धेना दधातेः। रंसु रमणात्। सचि [illegible]पा स्विर्वक्रितेरंसु पस्त्यासेत्यपि
निगमो भवति। द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च
उतद्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो
न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः। दूत
इयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति स्तिया आपो भवंति स्त्यायनात्। ॥६७॥

॥८०॥

महांअमत्रोवृजनेविरप्शीत्यपिनिगमोभवति।स्तवेऋच्य ऋचीषमःस्तूयते
वज्रस्य चासमोऽनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलपापकमश्रीमद्विषमं।अनर्श
रातिंवसुदामुपस्तुहीत्यपिनिगमोभवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन्।अनर्वाणं
वृषभंमन्द्रजिह्वंबृहस्पतिंवर्धयानव्यमर्कैः।अनर्वाणमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृ
षभंमन्द्रजिह्वंमदनजिह्वंमोदनजिह्वमितिवा।बृहस्पतिंवर्धयानव्यमर्कैरर्च
नीयैःस्तोमैरसामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेः।असाम्यौँबिभृथ्यासुदानव। जो
असामिसमाप्तंबलंबिभृथकल्याणदानाः॥२३॥मावासोमस्यगल्दयासदाय
न्नहंगिरा॥भूर्णिंमृगंनसवनेषुचुक्रुधंकईशानंनयाचिषत्॥माचुक्रुधंवा ॥८०॥
सोमस्यगालनेन।सदायाचन्नहंगिरा गीत्यास्तुत्याभूर्णिंमृगंनसवनेषु
चुक्रुधंकईशानंनयाचिषदितिगल्दाधमनयोभवन्तिगलनमासुधीयते।
आत्वाविशन्त्विन्दवआगल्दाधमनीनां।नानाविभक्तीत्येतेभवतआगल्दाध
मनीनामित्यत्रार्थः॥२४॥नपापासोमनामहेनारायासोनजल्हवः।नपापा
मन्यामहेनाधानानज्वलनेनहीनाःअस्त्यस्मासुब्रह्मचर्यमध्ययनंतपोदानक
र्मेत्यृषिरवोचद्वकुरोभास्करोऽभयंकरोभासमानोद्रवतीतिवा॥२५॥यव
वृकेणाश्विनाधमन्तेषंदुहन्तामनुषायदस्रा॥अभिदस्युंबकुरेणाधमन्तोरु
ज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥यवमिववृकेणाश्विनौनिवपन्तौवृकोलांगलंभवति
विकर्तनात्।लांगलंलगतेर्लांगूलवद्वा।लांगूलंलगतेर्लंगतेर्लंबतेर्वा।अन्नंदुह
न्तौमनुष्यायदर्शनीयावभिधमन्तौदस्युंबकुरेणज्योतिषावोदकेनवाऽर्यई

नि॰ पू॰ अ६

श्वरः पुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवंति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायि
॥७१॥ नो वा द्विगुणं कामयंत इति वा। इंद्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँर
भि। इंद्रो यः सर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यंति न प
राणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वाजिनः॥२६॥ जीवा नो अभि धेतना
दित्यासः पुरा हथात्। कद्ध स्थ हवनश्रुतः॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः
पुरा हननात्। क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति। मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयं
ते मत्स्या मधाउदके स्यंदंते माद्यंतेऽन्योन्यं भक्षयेणेति वा जालं जलचरं भ
वति जलेभवं वा जलेशयं वांहूरो ह्वानं हूरणमित्यपस्य भवति। रु एव मंहू ॥७१॥
रणाद्दुर्बिस्यापि निगमो भवति। सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिद

द्रामस्तुषाणः। ब्रुधयस्यत्येथमा नहर्दृश सुन्वतः सुन्वतोभ्यादधात्युभयस्य रा
जा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च। चोष्कूयमाण इति चोष्कूयते कुनाते श्वर्करीतद्य
तो। सुमत्स्वयमित्यर्थः। उपप्रागात्सुमन्मे धायि मन्म उपप्रैतु मां स्वयं यन्मे
मनोध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिकयेनो। दिविक्षिषु दिव एषणेषु। स्थूरं राधः श
ताश्वं कुरुंगस्यादिविष्टिषु। स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवत्यणुरणुस्य वीर्या स्थि
समुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा संप्रीतक्रुंगो राजा वक्र कुरगमनाद्वा
कुलगमनाद्वा कुरुः कृंतते क्रूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं
भवति। दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। भूमिं पर्जन्या जिन्वंति दिवं जिन्वं
त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति॥२७॥ अमत्रो मात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा।

नि॰पू॰

श्वरः पुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायि
॥७१॥ नो वा द्विगुणं कामयंत इति वा। इंद्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँर
भि॥ इंद्रो यः सर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यंति न प
राणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः॥२६॥ जीवानो अभि धेतना
दित्यासः पुरा हथात्॥ कद्ध स्थ हवनश्रुतः॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः
पुरा हननात्। क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्या नो जालमापन्ना नामेतदार्षं वेदयं
ते मत्स्या मधा उदके स्यंदंते माद्यंतेऽन्योन्यं भक्षयेणेति वा जालं जलचरं भ
वति जले भवं वा जले शयं वांहुरो अंहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति। एव मंहू ॥७१॥
रपा दुर्विस्त्यपि निगमो भवति। सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिद

अ६

भ्यंहुरो गात्। सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्वान्भव
ति। स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पु
नःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यमिति। बतेति निपातः खेदानुकंपयोः॥२७॥ ब
तो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम। अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं प
रि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षं। बतो बलादतीतो वैभाति दुर्बलो बतासि यम नैव
ते मनो हृदयं चाविदाम। अन्या किल त्वां परिष्वक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव
वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजंतीति व्रततिर्वरणाच्च सननाच्च त
ननाच्च। वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चं
द्रमित्यपि निगमो भवति। वनेन वायो न्यधायि चाकन्। वनमिव वायो वेः पुत्रश्चा

यज्ञितिवाकामयमानइतिवावेतिचयदीतिचचकारशाकल्यउदात्तंत्वेवमाख्या
॥७२॥ तमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो॥रथर्यतीतिसिद्धस्तत्प्रेप्सूरथंकामयतइतिवा
।एषदेवोरथर्यतीत्यपिनिगमोभवति॥२८॥धेनुंनइषंपिन्वतमसक्रां॥असं
क्रमणीं॥आधवआधवनात्।मतीनांचसाधनंविप्राणांचाधवमित्यपिनिग
मोभवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः॥विजेषकृदिंद्रइवानवब्रवइत्यपिनिगमोभ
वति॥२९॥अरायिकाणेविकटेगिरिंगछसदान्वे॥शिरिंबिठस्यसत्वभिस्तेभिष्
ट्वाचातयामसि।अरायिकाणेविकटेकाणेविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवःकण
तेर्वास्यादणुभावकर्मणःकणतिःशब्दाणुभावेभाष्यतेऽणुकणतीतिमात्राणु
भावात्काणोदर्शनाणुभावात्काणोविकटोविक्रांतगतिरित्यौपमन्यवःकुटतेर्वा ॥७२॥
दर्शन

[illegible]

प्यंहुरोगात् ॥ सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यगाद्धन्नंहुरस्वान्भव
ति। स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पु
नः पुनः सेवां पातकेनृतोद्यमिति । वत इति निपातः खेदानुकंपयोः ॥ ७ ॥ व
तो वत त्वास्मियमनैव ते मनो हृदयं चाविदाम ॥ अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं प
रिष्वजाते लिबुजेव वृक्षं । वतो बलादतीतो वभोसि दुर्बलो वत तास्मियमनैव
ते । मनो हृदयं चाविदामो ऽन्या किल त्वां परिष्वक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव
वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजंतीति व्रततिर्वरणाच्च सननाच्च त
ननाच्च । वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चं
द्रमित्यपि निगमो भवति । वनेन वायो न्यधायि चाकन् । वनेद्रुव वायो वे पुत्रश्चा

तआहुरेदेवोददात्वर्यमा।वामंपूषावामंभगोवामंदेवःकरूळती॥वामंवन
॥७२॥ नीयंभवत्यादुरिरादुरणात्कःकरूळतीभगःपुरस्तात्तस्यान्वादेशइत्ये
कंपूषेत्यपरंसोदंतोकोदंतकःपूषेतिचब्राह्मणं।दनोविशइंद्रमृध्रवाचः
दानमनसोनोमृदुष्यानिंद्रमृदुवाचःकुरु।अवीरामिवमामयंशरारुरभि
मन्यते।अबलामिवमामयंबालोऽभिमन्यतेसंधिधारिष्ठुरिदंयुरिदंका
मयमानोऽथापितद्दर्थेभाष्यतेवसयुरिंद्रोवसुमानित्यत्रार्थः।अश्वयु
र्गव्यूरथयुर्वसुयुरिंद्रइत्यपिनिगमोभवति॥२१॥किंतेकृण्वंतिकीकटेषु
गावोनाशिरंदुह्रेनतपंतिघर्मं॥आनोभरप्रमगंदस्यवेदोनैचाशाखंमघव ॥७३॥
न्रंधयानः।किंतेकुर्वंतिकीकटेषुगावः।कीकटोनामदेशोऽनार्यनिवासःकी

कटाःकिंकृताःकिंक्रियाभिरितिप्रेप्सावानेवचाशिरंदुह्रेनतपंतिघर्मंहर्म्यमा
हरप्रमगंदस्यधनानिमगंदःकुसीदीमागंदोमामागमिष्यतीतिचददातित
दपत्यंप्रमगंदोऽत्यंतकुसीदिकुलीनप्रमदकोवायोयमेवास्तिलोकोनप
रइतिप्रेप्सुःपंडकोवापंडगःपल्नगःप्रार्द्दकोवाप्रार्दयत्यांडौवांडावाणीइव
व्रीडयतितत्स्यंनैचाशाखंनीचाशाखोनीचैःशाखःशाखाःशक्नोतेरा
राणिरश्नातेस्तन्नोमघवन्रंधयस्वेतिरध्यतिर्वशगमने।बुंदइषुर्भवतिबुं
दोवाभिंदोवाभयदासमानोद्रवतीतिवा॥२२॥तुविक्षंतेसुकृतंसूमयंधनुः
साधुबुंदोहिरण्मयः।उभातेबाहूरण्यासुसंस्कृतऋदूपेचिदृदूवृधा।
तुविक्षंबहुविक्षेपंमहाविक्षेपंवातेसुकृतंसूमयंसुसुखंधनुःसाधयि

ताते वुंदो हिरण्ययमय उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ संग्राम्यौ वा ऋदूपे अर्दनपाति
॥७४॥ नौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवे
धिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ३३ ॥ निराविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्व
मोदनं । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं ॥ बुन्दं बुन्दैर्व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥ अयं यो
होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्स × निराविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनमु
दकदानं मेघं । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं । × मंजंति देवाः ॥ अहरहर्जायते मासि मास्य
था देवा दधिरे हव्यवाहं ॥ अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेनमभिव
हति यत्समश्नुवंति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्धमासेऽर्धमासे वाऽथ ॥७४॥
देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमृणोत्तदृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासी

स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिंबिठ
स्य सत्वभिः । शिरिंबिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठमंतरिक्षं बिठं वीरिटेन व्याख्या
तं तस्य सत्वैरुदकैरिति स्यात्तेभिष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिंबिठो भारद्वाजः का
लकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्नाशयांचकार तस्य सत्वैः कर्मभिरिति स्यात्तेभिष्ट्वा
चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य ज य
ज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवती । इंद्रोऽपि पराशर उच्यते
पराशातयिता यातूनां । इंद्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति ।
क्रिविर्दती विकर्तनदंती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती त्यपि निगमो भवति ।
करूळती कृत्तदती । अपि वा देवं कंचित्कृतदंतं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत ॥ २० ॥ वामं वामं

॥७५॥ [illegible]कुंडेषु [illegible] इत्यस्तु दीप[illegible] सोमसोमातान्
[illegible] चनुलो [illegible] वामेवा[illegible]
[illegible] स्थानं यो[illegible] प्रवेशने ॥३५॥ [illegible]
[illegible] षट्कुंड[illegible]॥ ॥पूर्ववत्संपूर्ण॥ ॥श्री[illegible]लार्पणमस्तु॥ ॥ ॥७५॥

दित्यपिनिगमोभवत्यृबीसमपगतभासमपवितभासमपहृतभासमनंत
र्हितभासंगतभासंवा॥२५॥हिमेनाग्निंघ्रंसमवारयेथांपितुमतीमूर्जमस्मा
अधत्तं॥ऋबीसेअत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुःसर्वगणंस्वस्ति॥हिमेनो
दकेनग्रीष्मांतेऽग्निंघ्रंसमहरवारयेथामन्नवतींचास्माऊर्जमधत्तमग्न
येयोयमृबीसेपृथिव्यामग्निरंतरोषधिवनस्पतिष्वप्सुतमुन्निन्यथुःसर्व
गणंसर्वनामानंगणोगणनाद्गुणश्चयद्वृद्धंइयओषधयउद्धृतिप्राणिनश्च
पृथिव्यांददतेऽश्विनोरूपंतेनैनौस्तौतिस्तौति॥२६॥ ॥अथयम्हेरवहं॥ ॥
सममग्नेऽलात्तणाउद्दहाजासउपलप्रक्षिणीकारुरहंमस्मितेत्रायनइवाश्म
वेहिसामानंस्वरणमिंद्रासोमाकृणुधपाजस्ताजधेरेऽस्तिहिवोऽस्तेरोसर्व